Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Пушкин 9

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 220 (14942) 1992 чылдың ноябрь 13, пятница Солунга ат салган шагы 22.00. Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

БАШТАЙГЫ ЧЕДИИШКИННЕР

Каа-Хем унуунуң ол-бо чарыктарында арат ажыл-агыйлары ында-мында тыптып кээп, чаа ажыл-иштиң эгезин салып эгелээнден бээр ындыг-ла үр үе эртпээн-даа болза, түңнелдер үнүп, араттарның тура-соруун бедидип турар болу берген. Баштайгы солун дыңнадыгларының бирээзин биске «Совет Тыва» совхозтуң арат ажыл-агыйының ээзи Борис Койгунмай берген. Ол бо чылдың эгезинде совхозундан тарылга шөлү ап, арат ажылын хову-шөлге сайзырадып эгелээн. Дүжүткүр эвес деп турган черге, [illegible] агаар-бойдустуң байдалы кадыг-берге чылын, черден орулга алыры нарын турган. Ынчалза-даа Б. Койгунмай ажылының баштайгы түңнели-биле бодунга четчир дүжүттү алган. Кажан дүжүт ажаалдазы доозулганда, арат районда бир-ле дугаар 100 тонна тарааны күрүнеге садып сайгарган тараажы болган. Ол бир га шөл бүрүзүнден сес центнер дүжүттү ажаап алган. Тараажы араттың кожазында совхозтуң ховужулары бүгү байдал шөлде барык дөмей турда-ла, чүгле үш центнер дүжүт алыр аргалыг болганнар. Арат ажылының черге камналгалыын, оон алыр орулга дээш бедик харысалгалыын бо чижек бадыткап турар.

Ол-ла совхозтуң девискээринде мал ажылын сайзырадып эгелээн малчын Болай-оол Салчак бо чылын чүгле бедик шынарлыг өшкү дүгүнден хөй орулганы алган. Ол сайгарганы чартык тонна дүгүнден 1,5 миллион рубльдиң орулгазын бодунга кирип алган.

Каа-Хемде сайзырап эгелээн арат ажыл-агыйларында мындыг көргүзүглер эвээш эвес боор турар.

(Бистиң корр.).

Чарлыкка хамаарыштыр

БАК ЧАҢЧЫЛДАРДАН АДЫРАР ДЭЭШ

Тыва Республиканың Президентизиниң ноябрь 5-те ат салганы «Арага-водка аймаан кирип сөөртүрүн болгаш ону садарын чурумчудар» дугайында Чарлыын орус-тыва солуннарда чарлап, парлаан.

Ук Чарлыкты үндүрериниң республикада арагалаашкынның эмин эрттир нептерээни, кем-херектиң оон түңнелинде көвүдеп турары, хамаатыларның кадыынга хора-когаралды чедирип турары болгаш өске-даа байдаллар чайгаар-ла албадап келген. Тываның Президентизиниң болгаш Чазактың адынга сөөлгү үеде хөй-хөй санныг чагаалар, негелделер удаа-дараа кээп турган. Арагалаашкын-биле демиселди күштелдирип, чогуур хемчеглерни ап, улусту араганың айыыл-халавындан уштуру негеттинип турар.

Шынап-ла, каяа-даа чоруп чоруурга, арагалаашкын шуут дендээн чүве-дир. Бистиң Тывада арагалаашкын чурттуң кайы-даа булуңнарындан ыракта хөй болгаш хүн бүрүде-ле дендеп олурар. Бо байдал кижи бүрүзүн дүвүредип эгелээн.

Бистер чонувусту, эң ылаңгыя аныяк, өзүп олурар салгакчыларывысты бо айыылдыг бак чаңчылдан адырып, чарар ужурлуг бис, а харын-даа хүлээлгелиг бис.

Үстүнде адааныывыс Чарлыкты Президентиниң хүлээп алганы-даа моон-биле холбашкан болгаш аңаа үндезилеттинген. Чарлык коммерсантыларны дуй шавар дээн сорулганы салбаан, а чүгле арага-дарыны чогуур дүрүмнерни шыңгыы сагып турган садарын чурумчудар сорулганы салып турар.

Ындыг-даа болза, чамдык кызыгаарлаашкыннар бар, ында ниитизи-биле амгы Россия Федерациязының хоойлузунга удурланышкак чүве чок. Бирээде, Президент Ельцинниң «Хостуг садыглаашкын дугайында» Чарлыы кижи бүрүзүн кайы хамаанчок, чижең садыг чуруму-биле чонну чулуп чизин дивээн. Ону чер-черде кайы хамаанчок ажыглап, чонну, садып алыкчыларның материалдыг болгаш кадыкшыл байдалынга хора чедирип, араганы чиик өртек-биле садып алгаш, чижең өртекке садып, чонну ажыг суг-биле суггарып эгелээн болгай.

Мындыг байдал чуртка тургустунуп келирге, Россияның Президентизи бо чылдың октябрь 29-та «Садып алыкчыларның эргелерин камгалаар болгаш чижең садыглаашкынны болдурбас дугайында» Чарлыкты хүлээп алган. Ол дээрге амыдыралдың чайгаар-ла кирип келген эдиглери-дир, чоннуң шын негелделериниң түңнели-дир.

Тываның Президентизиниң Чарлыы дээрге Тыва Республиканың 1990 чылда хүлээп алганы күрүне догуннаашкынынга, 1992 чылдың март 31-де ат салган Федеративтиг керээге, Тыва Республиканың президент дугайында хоойлузунга үндезилээн документ болур. Ынчангаш бо Чарлыкка хамаарыштыр кандыг-даа чигзиниг турбас дээрзинге улуг бүзүрелдиг мен. Тываның чону ону чаңгыс эп-сеткил-биле деткиир дээрзинге чигзинмес мен. Чарлыктың дээштии, ажыктыы ооң чер-черге күүселдезин организастап тургузарындан улуг хамааржыр.

Бо Чарлык ёзугаар Тываже кирир сөөртүр арага аймаан чүгле күрүне садыгларының болгаш Тыва төпкооптуң шугуму-биле, Кызылдың пиво заводу тускай лимит ёзугаар киирерин көрүп турар. Ынчангаш арага аймаан үргүлчү турар кылдыр хемчегни алыр апаар.

Ол ышкаш мурнунда арага садар талазы-биле тускай лицензиялар (чөпшээрелдер) алган садыг черлери бо чылдың ноябрь айда катап бүрүткелди эртер ужурлуг. Мурнунда арага садар чурумну үреп, алган хүлээлгелерин күүсетпейн турган садыг организацияларынга лицензия бээр-бербезиниң эргезин тус черлерниң чагырга даргаларынга берген. Декабрь айның 1-ден эгелээш, арага садары-биле лицензия ап турган биче бүдүрүлгелерге, кооперативтерге база хуу кижилерге арага садар лицензияларны бээрин соксадыр. Моон мурнунда чамдык кооперативтер, биче бүдүрүлгелер Уставында көрдүнгенин ёзугаар бараан бүдүрбейн, чүгле арага садып турганнар. Ам ол байдалды болдурбас ужурлуг. Бо талазы-биле Чарлык шын болгаш дүн-хүн чок арага садар чижең садыгжыларның оруун дуглап турар. Борис Ельцинниң октябрь 29-та Чарлыын ёзугаар спекуляцияны болдурбас, бир черден садып алган барааның өске черге улуг өртекке садарын хоруур апаар болгай. Ол Чарлыкты күүседири-биле Чазактың тускай доктаалы база үнер ужурлуг.

Чарлыктың 4-кү чүүлүнде арага-водка кылыгларының республикага чеже хире негеттинип турарын тодарадырын Чазакка дааскан. Ол дээрге чугула айтырыгларның бирээзи. Чүге дээрге чагыг ёзугаар келир арага аймаа бедик шынарлыг болур болгаш янзы-бүрү куду шынарлыг сурогат хевирлиг чүүлдерни чок кылырынга улуг идигни бээр.

Ол ышкаш чөпшээрел берген черлерни таварыштыр келир болгаш Кызылдың пиво заводунуң бүдүрүп турар арага, пиво аймааның шынарын, ооң күрүне стандартынга дүгжүп турарының контролюн күштелдирерин күрүне контролюн боттандырып турар чогуур органнарга дааскан. Чүге дээрге стандарттар болгаш метрология төвү, монополияга удур девискээр эргелели, санитар-эпидемиология хайгааралының төвү база садыг-инспекция талазы-биле республика эргелели аъш-чемниң болгаш бүдүрүп, садып турар арага-дарының шынарын, стандартка дүгжүп турарын, тускай сертификаттың бар-чогун хынаар болгаш «Садып алыкчыларның эргелерин камгалаар дугайында» Хоойлу ёзугаар буруулуг кижилерге, бүдүрүкчүлерге улуг түңнүг торгаалды онаап болур эргелиг.

Президентиниң Чарлыын дээштиг күүседиринге үстүнде айыткан органнарның киржилгези кончуг улуг болгаш олар боттарының чогуур үлүг-хуузун киирер боор дээрзинге идегеп турар бис.

Президент Республиканың девискээринге арага аймаан садарының чурумнарын доктаадып тургузар талазы-биле тускай лицензияны хоойлу деңнелинге үндүрүп, ону Тыва Республиканың Дээди Совединге көөрү-биле телевилелди ажылдап кылырын республиканың Юстиция министерствозунга дааскан. Ол ышкаш арага садарының чурумнарын каржызы-биле үрээннерге административтиг хемчеглерни онаарын ол Чарлыкта демдеглеп турар болгаш ындыг доктаалды (кандыг административтиг хемчеглерни онаары аңаа кирер) ажылдап кылгаш, Дээди Советке бадыладыры көрдүнген. Кажан үстүнде айыттынган документилерни дарый ажылдап кылгаш, ажыглалче киириптерге, үш-үдүрүм арага садыглаар чүүлдер кызырлыр болгаш ооң-биле чергелештир чон ортузунга арагалаашкынның ниити деңнели элээн чавырлыр ужурлуг.

Президентиниң бо Чарлыынга удурланып турар кижилерни чок деп болбас. Олар орус-даа, тыва-даа кижилерниң аразында бар. Эң ылаңгыя өске бараан-сараан садыглаары-биле чөпшээрелди алгаш, херек кырында арага садып турар кижилер база аңаа-ла байыыр сорулгалыг арага садыкчылары улуг удурланыышкынны кылыр чадавас.

Ынчалза-даа эвээш санныг кижилер хөй чонга кажан-даа удурланып шыдавастар. Чамдык кижилер араганы Тывада шуут хоруп турар-дыр деп база бодай бээр чадавас. Ол ындыг эвес. Президент бо Чарлыкка ат салыр мурнунда база ону белеткеп турар үеде бо айтырыгны бүгү тала-биле сайгарып турган. Президентиниң Чарлыында араганы хоруур дугайында кандыг-даа чугаа чорувайн турар. Харын-даа араганың ниити хемчээли болгаш садыг точкаларының чамдык кызырылгалары чайлаш чок болу бээр болганда, араганы садыглаар эргелиг организациялар арага аймаан үзүктел чок садарын организастаарын, араганың шынарын экижидер хемчеглерни алырын Президент Чазак черинге дагзырын шиитпирлеп турар. Кандыг-бир чугула херек апарганда, чонга шаптык чокка көвей түңнүг арага аймаан садар сорулга-биле тускай артыкшыл фондузун тургузарын чугула деп санап турар. Садыг организациялары арага оочурун тургуспас талазы-биле чогуур дээштиг хемчеглерни алыр болгаш садып алыкчыларга таарымчалыг байдалды тургузар ужурлуг.

Бо Чарлыкты күүседир талазы-биле улуг ажылды чер-чер чагыргалары кылыр апаар. Ол ышкаш шагдаа органнарының кандыг арга-методтар-биле Чарлыкты күүседир дугайында тускай саавырны дарый ажылдап кылгаш бадыладырын Иштики херектер министерствозунга Президент дааскан. Чүге дээрге ындыг саавыр эрге-хоойлу талазы-биле үндезин болур болгаш шагдаа ажылдакчыларынга херек эргелерни тодарадып бээр ужурлуг.

Бистиң республикада арага-дарыже хандыкшылдың калбарып турарын барымдаалап, бодувустуң чонувусту хоралыг «ногаан чыланның» аспаандан уштуп алыр сорулга-биле бүгү күжүвүстү каттыштырып, янзы-бүрү тайылбыр ажылдарын калбартып тургаш, Президентиниң чогуур өйүнде үндүрген Чарлыын деткип, ажылдап көрээлиңер, эргим чонум.

Александр ООРЖАК.
Тыва Республиканың Президентизиниң эрге-хоойлу политиказының талазы-биле чөвүлекчизи.

(Гонорарын «Шын» солунуң агар санынче шилчидерин диледим — Авт.)

Рынок болгаш амыдырал

ТАРААЛЫГ, МАЛДЫГ, КАРТОФЕЛЬДИГ БООП БОЛУР

Тес-Хемниң септелге-техниктиг бүдүрүлгези эрткен чазын Куран девискээринге картофель тарып олурткан. Бүдүрүлгениң директору Валерий Эренчин биле профком даргазы Александр Тумат олар ажылчыннарга черни хуваап, үлелгезин кылган. Оон түңнелинде 20 хире өг-бүле боттарының картофели-биле хандыртынган. Ынчалзажок оларның өөрүшкүзү чаңгыс аай болбаан, күскү дүжүттүң түңнели ангы-ангы болган. Чер албайн барганнарга хомуданчыг болганы чугаажок. Чамдык өг-бүлелер 17-18 шоолайны ап турда, өскези — 2-3 хире шоолай картофельди үзе-ле алган. А үш, дөрт хире өг-бүле чүгле 2-1 кочалды алган боор турар. Ындыг байдалдың чылдагааны чүдел? Оорлап аппарганының уржуу-дур, оон башка чер чаңгыс, ол-ла чер-дир. Доктаамал барып, кадарып турган эвес, казып аппарган болган. Чамдык кижилер өскениң шөлүн казып ап турда безин аңаа туруп турган болду. Чүве ыттаашпайн барганнар база бар. Септелге-техниктиг бүдүрүлгениң ажылдакчылары ол хире эриг бээрлиг улус болбазыкпе. Ховар дээн дериг-херекселди безин каап-тар чаңныг, ол-ла чаңы-биле картошказын база таңныыл чок черге күзеткеш, өскелерге берип алганнары ол-дур.

Келир чазын бүдүрүлге ол-ла шөлүн өске үг-шиг-биле база ажыглаар боор дээрзинге идегээр апаар, оон башка, рынок харылзааларының үезинде бот хандыртынмас болза, берге болгай.

Бо чылдың чазынында ук бүдүрүлге 70 муң рубль-биле тараа үрезини садып алган турган. Ийи машина ишти чүве. Ону «Кызыгаар» совхозтуң тараажылары-биле дугуржуп, демнежип тургаш, тарып алдылар. Оон 25 тонна тараа ажаап алган. Ажылчыннарынга оон 10 тонназын саткан, артканын үрезинге шыгжап алган мындыг. Ону кылырынга бүдүрүлгениң кол экономизи Дайынчы Чооду бар аргаларны ажыглаан, оларның тараа ажаап алганынга аажок өөрээн мен. Кончуг эки херек-тир. Четпес бир чүве бар, чүл дээрге, бүдүрүлгеде трактор чок, аңдазын, илиир база чок. Ол хирезинде бүгү-ле техниканы ажыл-агыйларга шуптузун септеп берип турар. Улам тодаргайлап чугаалаарга, чүгле техника септелгези-биле амыдырап-чурттап келген. Чогум кымдан артык тараалыг, ногаалыг бүдүрүлге чери кылдыр туруп болур арга бар-дыр. Тараазының дүжүдү безин ону бадыткап чыдар. Ажыл, амыдыралдың өске талазын чедир көрбес деп чүве ол-дур.

Ук бүдүрүлге хуужуй берген угланыышкынныг апарган чүве болганда, оларның амыдыралы бир өске апаар дээрзи чугаажок. Бирээде, бүгү техниканы септээр болгаш магадылал кезек-биле хандырып, садары экижиир. Аргазын черле тып алырлар боор. Ийиде, боду ажыл-агыйга эргежок чугула техника-биле хандыртынып, дестүг апаар. Оон ыңай эгелеп каан чүүлүн уламчылап, тараа, картофель тарыырынче ханылаар, шөлдүг болурун чедип алыр. Мал-маганныг-даа апарып болгай. Бо бүгүнү чедип алыр болза, магалыг-ла чүве-дир ийин, коллектив рынок үезинде чурттай бээр аан. Ындыг болганда, кижи бүрүзү ак сеткилдиг, ниити ажыл-херек дээш ажылдаар апаар. Бүдүрүлгем, өг-бүлем, не-черим деп билиишкинни хандыр угаап билген турары чугула-дыр.

Моторк ТИРЧИН.
Самагалдай суур.

САМБО ХҮРЕШКЕ ХУРАГАННЫҢ ДЕВИИ

Ноябрь айның 4-8 хүннеринде Англияның Келт хоорайга самбо хүрешке элээди болгаш аныяк оолдар, уругларның, эр болгаш херээжен улустуң, хоочуннарның аразынга делегей маргылдаазы болган. Аңаа Иштики херектер министерствозунуң ажылдакчызы Иван Хураган Россияның мурнундан судьялап чорааш келген.

Самбо, хостуг, тыва хүрештерге спорт мастериниң хевис кырынга мергежилдиг судьялаарын үнелеп көргеш, аңаа алдын ужуктуг «Делегей чергелиг судья» деп бижикти тывыскан.

И. Хураган Англияга чүгле бир дугаар делегей чергелиг тыва судья болган эвес, а 90 кг чедир самбо хүрешке хоочуннар аразынга делегей чемпиону атты чаалап ап, алдын медальды алган. Далай арты англи черге «алдан дөртту» содаглавзан-даа болза, Иван Хураган самбо хүрешке ылап-ла чайынналчак чедиишкиниг болуп, тиилелгелиг девиишкиннерни кылган.

Республиканың ИХМ-ниң министри В Кара-Салдың «Самбо хүрештиң хоочуннарының делегей чемпиону, делегей чергелиг судья Иван Хураганга аас шаңналы болгаш 9 муң акша-биле шаңнаар дугайында» дужаалынга каттыжып, чаңгыс чер-чурттуувуска чоргаарланмас аргавыс чок.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Депутат ажыл дугайында

СИЛЕРНИ МАНАП ТУР БИС

Чоокта чаа Москваже командировкам үезинде мээң таныырым эштеримниң бирээзи меңээ РСФСР-ниң улус депутады Сергей Михайлович Шахрайның ажыл-чорудулгазының дугайында чугаалап берген. Ону бистиң депутаттарывыска сонуургаңчыг болур чадавас деп бодааш, тодаргай бижиир бодаан мен. С. М. Шахрай Москва чоогунуң эң улуг 310 дугаар округундан депшиттирип үнген, ол округта 8 хоорайда, 5 районда чурттап турар 1,5 миллион чурттакчы бар.

Депутаттың соңгукчулар-биле ажыл практиказында эң улуг черни хөй-ниитиниң хүлээп алыышкын ажылы ээлеп турар. Ай санында ийи катап округтуң хоорай бүрүзүнге болгаш районнарның чурттакчы черлеринге хамаарылганы тускай график ёзугаар хүлээп ап турар. Хүлээп алыр хүннери болгаш шактары доктаамал. Хүлээп алыышкын өрээлдерин кижилерге таарымчалыг кылдыр дерээн, телефоннарның дугаарларын соңгукчуларга чарлап каап турар. Хүлээп алыышкынче черле кандыг-даа баш удур бижидилге кылбас.

Округта депутаттың хөй-ниити дузалакчыларының беш ажылдап турар. Дузалакчы бүрүзүнде соңгукчуларның чагыгларын, негелделерин, дилеглерин демдеглеп турар тускай хуудус бар. Оларның кайызы-даа депутаттың даалгазын ёзугаар кандыг-даа деңнелдиң удурланыышкынзынга албан ёзунуң негелдезин тургузуп болур. Хөй-ниити дузалакчылары кайы-даа организацияже эрте бээр тускай шынзылгалыг деп... Соңгукчулар хүлээп алыышкынының түңнелинде бүгү-ле фактылар Сергей Михайловичиге дыңнадып турар.

Ийи чыл дургузунда депутаттың хөй-ниити дузалакчылары бир миллион ажыг соңгукчуларны хүлээп алган. Округтуң чаңгыс-даа хоорайынга, чурттакчы суурунга хүлээп алыышкын болбайн барган деп чүве турбаан. Хөй-ниити дузалакчылар боттарының солчуптар аргаларын тургускан болгаш хүлээп алыышкын бүрүзүн ол-ла хүнүнде, ол-ла шагында доктаамал эрттирип турар.

Москва чоогунуң дыка хөй чурттакчыларынга Сергей Шахрай дыка чай чок түргаш-ла, дача болгаш огород тударынга чер участоктарын тыпчып берген. «Заветы Ильича» колхоз 1-ден 11 класстарның өөреникчилерин халас чемгерип турар.

Соңгукчуларның бүгү-ле негелделерин болгаш чагыгларын хары угда күүседири болдунмас болбайн аан. Ынчалза-даа оларны черле шиитпирлээр апаар. Депутат С. М. Шахрайның ажыл-чорудулгазын ап көөрге, ол соңгукчулары-биле доктаамал харылзажып турар-дыр. Мен бодумнуң ажылым аайы-биле бистиң республиканың чамдык депутаттары соңгукчулары-биле кайы хире харылзаалыг эвес деп чүвени сонуургап көрген мен.

Янзы-бүрү деңнелдиң улус депутаттарының ажыл-чорудулгазының талазы-биле информация билип алыр дээш ТР-ниң Дээди Совединиң организастыг килдизинге, Кызыл хоорай Совединге четкен мен. Ынчалзажок ДС-тиң организастыг килдизи-даа, хоорай Совети-даа меңээ тодаргай информация болгаш улус депутаттарының соңгукчулары-биле ажылының дугайында бадыткап турар чогуур документация-даа көргүзүп шыдаваан. Сактырга, чоннуң соңгаан депутаттары соңгулда мурнунда кижилерге дыш бербейн ужуражылгалар эрттирип турган болза, ам оларның ол идепкейинден чүү-даа артпаан ышкаш-тыр. Дээди Советтиң оргкилдизиниң болгаш хоорсоветтиң ажылдакчылары-биле чугаалажырымга, амгы үеде Советтер соңгукчулары-биле улус депутаттарының ажылының дугайында дыңнавайн турар, соңгукчулар-биле ажыл ала-чайгаарлаашкынче кирген, ол депутаттың бодунуң күзели-биле болуп турар болду. Бир талазында депутат статус дугайында хоойлу ёзугаар ол бодун чоннуң айбычызы деп санавастаан, а кол нургулайында бодун хоойлу чогаадыкчызы кылдыр санап турарында. Оон аңгыда экономиканың сандараашкыны, акша-төгерик эвээжи соңгукчуларның чагыгларын күүседир аргаларны бербейн турар. Депутаттарның хүлээп ап турары «ажылдавайн» турар хоойлулар, соңгукчуларның чагыгларын күүседир арга чогу депутат корпуска бүзүревес чорукту тургускан. Ынчангаш депутаттар биле соңгукчуларның аразы ырай берген.

Соңгукчулар-биле ажыл дугайында тодаргай чүве билдинмес-даа болза, Советтерде соңгукчуларның чагыгларының талазы-биле эвээш-биче ажыл чоруп турар чорду. Чижээ, 1991 чылдың ноябрь 12-де Кызыл хоорсовединиң кадык камгалал, социал хандырылга, экология талазы-биле доктаамал комиссиязынга дыштаныылганың Гастелло аттыг парыгының экологтуг байдалының дугайында чугаалашкан.

1992 чылдың апрель 20-де Кызылдың санитар-экологтуг байдалының айтырыын чугаалашкан. Хоорайның санитар-экологтуг байдалын экижидери-биле Экология министерствозундан 600 муң рубльди дилээр деп шиитпирлээн. Хоорсоветтиң бир сессиязынга Кызылдың экологтуг программазы хүлээп алдынган, ынчалза-даа ону боттандырары хоорайның бойдус камгалал эргелелинге күш четтинмейн турар. Экология министерствозу-биле кады ажылдажылга дугайында чугаа чорудары чугула деп хоорсоветте санап турар.

ТР-ниң Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей, Президент Ш. Д. Ооржак, Россия Федерациязының Дээди Совединиң кежигүнү Ч.-Д. Б. Ондар соңгукчулары-биле харылзааны дузалакчыларын дамчыштыр база тудар ужурлуг. Ол дузалакчылар соңгукчуларны хүлээп алыр, депутаттар-биле кады районнарже үнер, олар чокта-даа соңгукчуларның чагыгларының талазы-биле ажылдаар.

Удуртукчу депутаттар районнарга сургакчылап чорааш, соңгукчулары-биле ужуражып турар. Чамдык районнарда оларның эки турачы дузалакчылары бар. Ынчалза-даа оларның хөй-ниити хүлээп алыышкын кылыр черлери тургустунмаан. Депутаттарның кайда кым деп хөй-ниити дузалакчылары ажылдап турарын билип алыры берге болду. Чүгле К. А. Бичелдейниң дузалакчызы Чаа-Хөлде М. Дугар-Сүрүңнүң адын адап берген. Чер-черлерде депутат удуртукчуларның хүлээп алыышкын өрээлдерин тургуспааныйдан, кижилер хөй кезиинде оларга ужуражыр дээш Кызылче кээп турар.

Ш. Д. Ооржактың болгаш К. А. Бичелдейниң дузалакчылары бо удуртукчу депутаттарның соңгукчулар-биле ажылын соңгулда мурнунуң программаларынга дүүштүр чоруп турарын оларның чагыгларын ёзугаар ажылдап турарын бадыткаан. Чижээ, Ш. Д. Ооржак биче хемнерге ГЭС-тер туттурар талазы-биле доктаамал ажылдап, ону дүрген боттандырарын чедип алыр дээш Швейцарияның фирмалары-биле харылзааны тудуп алган. К. А. Бичелдей база бодунуң соңгулда мурнунуң программазын боттандырарынче сагыш салып турар.

Бо үстүнде көргүстүнген чижектер-биле чергелештир Тываның бүгү улус депутаттары соңгукчулары-биле доктаамал ажылдап турар дугайында кандыг-бир бадыткалдыг чүве чугаалаары берге. Соңгукчулар-биле чугаалажырга, олар депутаттары-биле ужурашпайн турар, соңгулда соонда оларның чаңгызы-даа чон ортузунга көзүлбестээн, кажан кайы депутат азы ооң төлээзи хүлээп алыышкын чорудуп турар дугайында кижилер билбес болгулаар. Депутаттарның соңгукчуларын хүлээп алырының дугайында чаңгыс табличка-даа хоорайда, районнарда көзүлбес.

Россияның улус депутады, РФ-тиң Дээди Совединиң кежигүнү Ч.-Д. Б. Ондар бодунуң депутат ажыл-чорудулгазын дузалакчыларын таварыштыр база чорудуп турар. Ол үш дузалакчылыг: С. С. Соян (ооң кабинеди ТР-ниң Дээди Совединиң бажыңында), Барыын-Хемчикте — С. И. Ильенков база Тыва радионуң корреспондентизи Светлана Данзын-оол. Ч.-Д. Б. Ондар соңгукчулары-биле ужуражылгаларны районнарже үнүүшкүн үезинде чорудуп турар. Оон дузалакчыларының хүлээп алыр хүннерин солуннарга чарлаан. Ындыг турбуже, чер-черлерде ооң хүлээп алыышкын кылыр тускай өрээлдери чок.

Мен манаа РФ-тиң улус депутады С. Шахрайның ажыл-чорудулгазы-биле бистиң депутаттарывыстың ажылын деңнештирип көргеш, номчукчулар оон түңнелди үндүрер боор деп идегедим. Тываның улус депутаттары соңгукчулары-биле ажылын черле экижидери күзенчиг. Бистер, Кызылдың Ангарск бульварының чурттакчылары № 5 школага депутаттар соңгаан бис. Мынчага чедир оларның чаңгызын-даа карааыс-биле көрүп көрбедивис. Силерни манап тур бис, соңгаан депутаттарывыс.

Дандар-оол ООРЖАК.
Соңгукчу.

ЧАГЫДЫЛГА-93

ЧАГЫДЫП АЛГАНЫ—800

Келир чылдың солуннарынга чагыдылга кампаниязы хүн келген тудум-на төнер чоокшулап орар. «Шын» солуннуң номчукчуларының бистиң солунувуска шынчызын, а солун бодунуң ээлчээнде номчукчуларынга кайы хире шынчызын, оларның негелде, хомудалдарынга, санал-оналдарынга кайы хире дыңнангырын шылгап көөр үе — чагыдылга кампаниязы болгай. Чагыдылга кампаниязы дээрге номчукчуларга-даа, солуннуң бодунга-даа шылгалданың үе-чадазы-дыр. Ынак солуну дээш чартык чылда 200 рубль октаптары рынок харылзааларынче шилчилгениң бо берге үе-чадазында база белен эвес херек. Ону солуннуң номчукчулары-даа, солунну чагыдып ап турар кижилер-даа эки билип турар.

Солуннуң номчукчуларының ажылдап турар черлериниң, бүдүрүлгелериниң саңхүү байдалы берге, шалыңын безин чогуур үезинде бербейн-даа турар болза, чон ынак солуну «Шынны» келир чылын номчууру-биле база чагыдып ап турар. Ол өөрүнчүг. Шынап-ла, амыдыралга хүннүң-не өскерлип турар үеде солун чок канчап орар? Амыдыралда боор турар өскерлиишкиннерни баштай-ла билип алыр медээчи солун болгай. Ынчангаш келир чылдың солунун чон чагыдып ап, чагыдылгага идепкейлиг киржип турар.

Барыын-Хемчик районнуң чагыкчылары база-ла солун чагыдылгазынга идепкейлиг киржип турары өөрүнчүг. Районнуң харылзаа белдириниң начальнигиниң оралакчызы Тамара Бораевна Күжүгеттиң дүүн биске телефон-биле дыңнатканы ёзугаар алырга, районда дүүнге чедир 800 кезек «Шын» солунну чагыдып алган боор турар. Ынчалза-даа районнуң совхозтарының болгаш колхозтарының малчыннарында келир чылдың «Шын» солунун чаңгыс-даа кижи мынчага чедир чагыдып албааны хомуданчыг. Суму чагыргаларының даргалары, ажыл-агыйларның удуртукчулары малчын бүрүзү келир чылдың солунун чагыдып алырынга дузалажыр боор дээрзинге бүзүреп турар бис.

(Бистиң корр.).

ТАҢДЫДА—540 КЕЗЕК

БАЙ-ХААК. Районнуң чурттакчылыг суурлары, бүдүрүлгелер, албан черлери келир чылдың солуннарын болгаш журналдарын чагыдарын уламчылап турар.

Районнуң харылзаа белдиринде бо талазы-биле харылзап турар специалист Дарыймаа Бадарчыевна Мөңгениң редакцияга дыңнадып турары ёзугаар алырга, «Шын» солунну 540 өг-бүле чагыдып алган болуп турар. Оон аңгыда «Тувинская правда» солунну 395, «Тываның аныяктарын» — 343 кезекти чагыткан.

«Шын» солуннуң чагыдылгазы ноябрь
айда база уламчылап турар

Солунну 6 айда чагыдар,
ооң өртээ 200 рубль.

Солуннуң киоскилерге садар өртээ 4 рубль

Специалистиң тайылбыры

ҮНДҮРҮГ ДЕКЛАРАЦИЯЗЫ

«Кижилерден олча-ажык үндүрүүнүң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 11-ги чүүлүнге дүүштүр кылып турар кол ажылындан азы ажылдап турар чериндең өске черлерден олча-ажык киирип алган хамаатылар ол дугайында декларацияны чогуур үндүрүг органнарынга киирер ужурлуг. Декларация дээрге кайы-бир хамаатының чыл дургузунда киирип алган орулгазының ниити түңүнүң дугайын айтып бижээн медеглели-дир.

Олча-ажык үндүрүүн тодарадып тыртары ийи талалыг барымдаалыг болур. Бирээде, хамаатының киирип келген декларациязын барымдаалаар. Ийиде, кол ажылдап турар чериндең өске черлерге дакпырлап, керээ чарып, дугуржулга кылып ажылдааш азы ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулга кылгаш чеже хире хемчээлдиг акшаны алганының дугайында дыңнадыгны ук хамаатыга ажыл төлевири, шалың берген бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң удуртукчуларының чогуур үндүрүг органнарынга отчёттуг чылдың соонда чылдың март 1-ге чедир киирген дыңнадыы болур. Ол документиге ажыл кылып берген хамаатыдан чеже хире хемчээлдиг үндүрүг акшазын тыртканын база айтыр. Оон аңгыда доктааткан чурум ёзугаар бүрүткедип алган ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулга кылып турар кижилер кайы-бир кижини хөлезилеп алгаш, ажыл кылдырткаш, анаа чеже хемчээлдиг ажыл төлевирин төлээниниң дугайында шыңзылганы ук кижиге болгаш чогуур үндүрүг органынга кылып бээр хүлээлгелиг. Ажылгыр-тывынгыр кижи олча-ажык үндүрүүн боду база тыртып ап болур, үндүрүгнүң акшазын чогуур үндүрүг органынга дужаар.

Үндүрүг органнары оларга киирген ол дыңнадыгларны хамаатыларның киирип келген декларациязында айыткан сан-түп-биле шүүштүрүп, оларга онаар үндүрүгнүң хемчээлин тодарадырда ук дыңнадыгларны барымдаалап көрүп турар. Ындыг дыңнадыгларны кол ажылындан өске черлерге ажылдап тургаш, киирип алган орулгазын төлээн санында азы ай санында киирип кээп болур.

Олча-ажык үндүрүүнүң талазы-биле чаа хоойлу хүлээп алдынганы-биле холбаштыр чамдык чүүлдерни чоңга чедир тайылбырлап чедигери негеттинип келген. Чаа хоойлуда киирген өскерилгелер болгаш немелделер хөй. Чижээ, кол ажылындан өске черлерге ажылдааш киирип алган орулгазындан үндүрүг тыртарда, ук орулганың ниити түңүн бүрүнү-биле барымдаалап көөр апарган. Ону тайылбырлаарга мындыг: кол ажылындан алган ажыл төлевириниден азы шалыңдан үндүрүг тыртарда, үндүрүг тыртар түңден ажыл төлевириниң кудукку хемчээлин болгаш уруг-дарыын база азыралында турар кижилерни ажаап-тежээринге үнүп турар чарыгдалдарны казып кааптар болгай. Ынчаарга дакпырлап ажылдааш азы өске кандыг-бир ажылды кылгаш холга алган орулгадан үстүнде адааным чарыгдалдарны казывас — чеже хемчээлдиг акшаны ажылдап алган болдур, ол түңге үндүрүгнү чүмү-биле онаар.

Күрүнениң үндүрүг органнары чыл дургузунда кайы черлерден чеже хире түңнүң орулгазын киирип алганының дугайында декларацияны отчёттуг чылдың дараазында чылдың апрель айынга чедир чурттап турар чериниң аайы-биле үндүрүг органынга киирген турарын хамаатыларга сүмелеп турар. Ниитизи-биле чугаалаарга, чыл дургузунда өске черлерден чеже хире акшаны ажылдап алганының дугайында дыңнадыгны кылган турар ужурлуг.

Ынчаарга ажыл төлевирин азы шалыңның чүгле бодунуң кол ажылдап турар чериндең алыр болгаш өске кайы-даа черден орулга киирип албайн турар хамаатылар база Россияда доктаамал чурттавайн турар кижилер ниити орулгазының дугайында үндүрүг органнарынга декларация киирбес. Мынчап баарга, ниити орулгазының дугайында чыл санында декларация киирер кижилерге ажылдап турар кол чериндең болгаш өске черлерден орулга ап турар, ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулгадан орулга киирип ап турар кижилер, ындыг кижилерге ажылдааш, орулга киирип ап турар кижилер, РСФСР-де чурттап турар даштыкы хамаатылар болгаш хамааты эргези чок кижилер хамааржыр.

Декларация дөрт кезектен тургустунган. Оон бирги кезээнде беш пунктуну киирген. Бирги пунктуда хамааты кижиниң киирип алган кандыг орулгаларындан үндүрүг тыртарын тодарадып айыткан. Кол ажылдап турар чериниден алган ажыл төлевири азы шалыңы, шаңнал болгаш өске-даа акша база натура төлевири, дакпырлааш ажылдап алган акшазы база керээ-дугуржулга кылгаш (автор шаңнал акшазындан аңгыда) алган акшазы болгаш бир удаа ажыл кылгаш алган акшазы анаа хамааржыр.

Ийиги пунктуда кол ажылындан өске черлерге ажылдааш киирип алган орулгазынга онаар үндүрүг дугайында тайылбырны кылган. Анаа моон үстүнде чугаалаан чүүлдерим хамааржыр, автор шаңнал акшазы болгаш ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулгадан киирген орулга манаа хамааржыпас. Чаңгыс удаа ажыл кылгаш, киирип алган орулгадан тыртар үндүрүгнү бо пунктуда көрген.

Үшкү пунктуда чаа ажыдышкын кылган, чогаадыкчы болгаш чаартыкчы санал киирген дээш авторнуң шаңнал акшазындан тыртар үндүрүгнүң хемчээлиниң, а дөрткү пунктуда ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулгадан киирип алган орулгага онаар үндүрүг дугайында тайылбырны берген. Бешки пунктуда даштыкы күрүнеге тургаш азы даштыкы күрүнеден киирип алган орулгаларга онаар үндүрүглер дугайын тодараткан.

Декларацияның ийиги кезээнде үндүрүг онаарының чиигелделерин, үшкү кезекте — чыл дургузунда киирип алган орулгага чеже хемчээлдиг үндүрүгнү онаарын, дөрткү кезекте олча-ажык үндүрүүн кандыг янзылыг санап үндүрерин тодаргайлап көргүскен.

Кижилерден олча-ажык үндүрүүн тыртарының болгаш оон хемчээлин санап үндүреринге хамаарыштыр айтырыглар тургустунуп кээр болза, ол дугайын тус-тус районнарда үндүрүг инспекцияларындан билип ап болур силер. Кызыл хоорайга болза 3-23-11 база 2-46-97 телефоннар дамчыштыр билип ап болур.

Адак сөөлүнде хамаатыларга мындыг чүүлдү чугаалап каар болза эки. Хамаатылар ап турар орулгаларының дугайында декларацияны чогуур үезинде киирбес, киирип алган орулгазының түңүн эвээжедир ийикпе, азы ону чажырар болза, олар административтиг, саң-хөө болгаш кеземче харыысалгазынга онаажып болур.

Владимир ЧЫДЫГ-ООЛ.

Тыва Республикада күрүнениң үндүрүг инспекциязының килдизиниң улуг инспектору.

«ЧЫЖЫРГАНА» — ЧАА БҮДҮРҮЛГЕ

Найысылал Кызыл хоорайда шак мындыг аттыг чаа бүдүрүлге тыптып келген. 1992 чылдың октябрь 1 — бо чаа бүдүрүлгениң тургустунган хүнү. Чүү мындыг бүдүрүлге тыптып келди, оон тургустунган сорулгазы чүл деп, чон сонуургай бээр боор. Ынчангаш чон ону билип алзын дээш бо каш одуругларны бижип орарым ол ийин. Чүге дээрге, келир үеде бо бүдүрүлгениң бүдүрүп турар продукциязы чоңга ажыы улуг болу бээр дээрзинге бүзүрелим улуг. Бут кырынга туруп орар, чаа тургустунган бо бүдүрүлгениң адын «Чыжыргана» дээнинде база ужурла бар чүве. Чыжыргана үзүн бүдүрери, ону медицинага ажыглаар кылдыр эки шынарлыг бүдүрүп белеткээш, хереглекчилерге чорудуп бээри — бистиң кол сорулгавыс деп санап турар бис.

«Чыжыргана» бүдүрүлгениң тургустунган төөгүзүн кысказы-биле чугаалаарга мындыг чүве. Бистиң Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорай Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң хоорайларының Новосибирск хоорайда бактаап турар ассоциациязының бүрүн эргелиг кежигүнү боор турар.

Мен бодаарымга, мында мактаныр хире бичии-даа чүве чок. Шынап-ла, төрээн Тывавыс чыжыргана-биле байлак оран. Ынчангаш Тываның чыжырганазын ынай-бээр сөөртүп, тетчеглекчилерге үптедип, ийи-чаңгыс алыксак-чиксек, чинжең кижилерге чиик өртекке саарып турарының орнунга, чыжыргана үзү бүдүрер бүдүрүлгелен ажыдып алза деп черле бодап чораан кижи мен. Шак мындыг бодал-биле үстүнде чугаалааным ассоциациядан арга-сүме айтырарывыска, бистиң ол саналывысты деткээн чүве. Ассоциацияның специалистери чыжыргана үзү бүдүреринин технологиязын биске айтып берди.

Чыжыргана үзү бүдүрер дериг-херекселди база-ла бо ассоциацияның ачызында тып, садып алдывыс. Ол садып алган дериг-херекселивисти ассоциацияның специалистери борта, Кызылга келгеш, эптеп, тургузуп берди. Ол дериг-херексел чүгле чыжырганадан эвес, ыт-кадындан болгаш өске-даа эм оъттардан эм аймаан кылып болур нарын херексел боор турар.

Дериг-херекселди садып, эптеп тургузуп алган соонда, ону анаа тургузар эвес, ажыглаар апаар болгай. Чиг эт болур чыжыргана тып алыр дээш, ол-бо черлерге чедип, айтырыг тургузуп база пат болган болдур бис ийин. Чыжыргана үзү бүдүрер бис дээривиске, биске бүзүревейн турган кижилер-даа турду. Чербди лесничествозу-биле арай боорда дугуржуп тургаш, оон 1 тонна 300 килограмм чыжыргана садып алдывыс. 1 килограмм чыжырганаңы 60 рубль-биле садып алдывыс. Ол садып алганывыс чыжырганадан бо хүнерде 48 килограмм чыжыргана үзү бүдүрдүвүс.

Шынар — ажылдың көрүнчүү дижир болгай бис. Бүдүрген продукциявыстың шынарын Новосибирск хоорайда тускай лабораторияга барып хынаттывыс. Бистиң баштай бүдүрүп үндүрген чыжырганавыс үзү Алтайның Бийск хоорайда чыжыргана үзү бүдүрер заводунуң бүдүрүп турары чыжыргана үзүнден шынар талазы-биле харылдаа ажып турар деп түннел берди. Ол биске дыка өөрүнчүг болду. Ынчангаш биске шынар сертификадын берген. Моон мурнунда чылдарда чыжырганавысты Бийск заводунче чудуруп чорудкаш, оон орнунга чыжыргана үзү ап турдувус. Ам чыжыргана үзүн боттарывыска бүдүрүп аптар арга тургустунган деп санап турар бис.

Баштай бүдүрген чыжырганавыстың үзүн «Фармация» бүдүрүлге каттыжыышкынынга садар деп дугуржулга кылдывыс. Республика эмнелгезиниң өрттенген чер эмнээр салбырынга 2 килограмм чыжыргана үзүн ачы-буян кылдыр халас бээр деп тур бис. Ол-даа болза, аарыг кижилерге бистиң ачы-буянывыс болур ыйнаан.

Бо чүүлүмнүң сөөлүнге солуннуң номчукчуларынга мону чугаалап каар бодайдыр мен. Чыып алган чыжырганаңарны бистиң бүдүрүлгевиске дужаап турңар. Дужааган чыжырганаңарның өртээн акша-биле туда төлеп бээр бис. Акша хереглевес болзуңарза, орнунга чыжыргана үзү берип база болур бис. Орнажылга деп чүве база турар болгай. Оон чүгле силер ойнап алыр силер. Чажыргаш-даа канчаар, чамдык кижилер чыып алган чыжырганазын чаңгыс шил арагага орнап ап турарлар болгай. Биске кээп турңар: Бистиң турар черивис: **Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузунда Амыдырал хандырылга бажыңы. Телефону 3-03-61.**

Ирина КАРА-ООЛ.
«Чыжыргана» бүдүрүлгениң директору.

(Бо чүүлүмнүң акшазын «Шынның» агар санынче шилчидерин диледим.— **Авт.**).

ТӨЛЕВИРНИ ДОКТААДЫП ТУРГУЗАР

(МОСКВА. (РосИТА-СЧТАның корр.). Чер иштиниң байлактарын ажыглаарынга эрге дээш бюджетче төлевир киирериниң чурумунуң болгаш хуусааларының дугайында саавырны бир ай хуусаада ажылдап кылырын болгаш бадылаарын РФ-тиң Чазак Сан-хөө министерствозунга, Федералдыг үндүрүг албанынга даасканд. Ол ажылга Экономика министерствозун, РФ-тиң Геология болгаш чер иштин ажыглаар талазы-биле комитедин, Одалга болгаш энергетика министерствозун, РФ-тиң металлургия талазы-биле комитедин, Россияның үлетпүрде ажылдарны озал-ондак чок чорударынга хайгаарал база даг хайгааралының талазы-биле федералдыг албанны киириштирер.

Ажылдап кылдынар чурум «Чер иштиниң байлааның дугайында» РФ-тиң Хоойлузунга дүгжүр болгаш чер иштин, далай дүвүн болгаш оон кезектерин ажыглаарынга эрге дээш төлевирлерни хавырарының чурумун болгаш негелделерин, а ол ышкаш ол төлевирлерниң ставкаларын доктаадыр. Ол ышкаш анаа минералдыг чиг эт базазын катап тургузарынга төлевирлер, лицензиялар бээринге чыылдалар болгаш акциз чыылдалары көрдүнер, оларның хемчээли, чуруму болгаш негелделери чогуур нормативтиг документилер-биле тодараттынар.

Чер иштиниң байлааң ажыглаар эрге дээш төлевирде ажыктыг казымалдарның чыдар черин дилээринге, шинчилээринге болгаш ажылдап кылырынга эрге дээш төлевирлер, а ол ышкаш ажыктыг казымалдарны тывары-биле холбашпаан чер иштиниң тудугларын тударынга база ажыглаарынга эрге дээш төлевирлер кирер.

Чер иштин ажыглаарынга эрге дээш төлевирни акша төлевири, казып тыпканы минералдыг чиг эттиң азы ажыглакчының бүдүрген продукциязының, кылган ажылдарының, ачы-дузазының кезээ, тургузуп турар даг бүдүрүлгезиниң устав фондузунга улуг салыышкыны болур Россия Федерациязының республика бюджединге. Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг тургузугларның, районнарның, хоорайларның бюджеттеринче киирери телелгелериниң түңнүн киир санаары хевирге хавырып болур. Тус-тус объект аайы-биле төлевирни киирериниң хевирин, хемчээлин база негелделерин лицензияга доктаадыр.

Ажыктыг казымалдарның чыдар черин дилээринге болгаш хемчээлин үнелээринге эрге дээш төлевирниң ставказының эң эвээш хемчээли ол ажылдарның керээлиг (смета) өртек-үнезиниң 1 хуузу, эң улуг хемчээли — 2 хуузу болур. Төлевирлерниң тодаргай хемчээли ажыктыг казымалдың хевиринден хамааржыр.

Көдээ амыдыралдың хайымныг ижи

АЖЫЛЫН ЧЕР-БИЛЕ ХОЛБААН

Көдээ чериниң күш-ажылчы амыдыралынга механизаторнуң ажылы кол черни ээлеп турар дээрзинге кым-даа удурланмас. Оон башкарган «кан аъдының» хөөмейи күш-ажылдың аялгазы-дыр. Шынап-ла тракторист, комбайнер дугайында ыры-шүлүктер арбын-на бижиттинген, парлаттынган, ынчап келирге, оон күш-ажылы хүндүткелдиг болгаш макталдыг.

Владимир Түлүштүң мергежили — тракторист, комбайн база башкарар кижи, техника башкарып ажылдаандан бээр он чыл ажып турар. Биргээр чугаалаарга амыдыралга туружун тып, ажылдың хыйын тыва берген кижи-дир ийин. Сүт-Хөл районда «Кызыл-Тайга» совхозтуң дуржулгалыг механизаторларының бирээзинге санаттырып чорууру таварылга эвес.

Ажыл-агыйның Инек-Дашову-трактор бригадазының арзажылары аренда керээ-биле ажылдап турарлар. Олар тараа культураларындан аңгыда, мал чеминиң белеткелиинде база хаара тутунган. Ынчап келирге арендаторларның ажылы шагның айы-даа үезинде чымыштыг ышкажыл. Сезоннуг ажылдар доостурга, өске ажылдар дажы бээр малчын коданнарже, чурттакчы чоңга янзы-бүрү хереглелдиң чүък-ээрчин ай-бедир дажыглап сөөртүр.

— Чамдык аныяк эштерни дыңнап, көрүп чорууурга, көдээден арай оспаксыраар, хоорайже чүткүүр боор-дур — деп Владимир Түлүш көдээ амыдыралдың хайымныг ижинге хамаарыштыр чугаалады. — Авам, ачам мал ажылынга ажылдап чораан улус чүве, мен оларның-даа мергежилин эвес, техниканы шилип алганым ол-дур. Дөмей-ле чаңгыс углуг, көдээ ажылдыг. Көдээниң күш-ажылы, оон амыдыралы мээн хомудал чок салымым, аас-кежиим ында дээр мен. Чамдык аныяктарның механизаторнуң ажылын тоомчага албазынга шуут удур мен. Ындыг кижилер бистерниң кара дериивве-биле өстүрүп каан хлевивисти чииринден черле канчап ыятпас боор чүве ыйнаан. Хлеб, тараа дээрге көдээ ишчилерниң карак кызыл күш-ажылының түңнели-дир. Эрте чазын орай күзүн хову-шөлдерге комбайн биле тракторнуң хөөмейи — экти бедик, хырын тодуг, чуртталганың аялгазы ышкажыл. Кым-на көдээге мал малдап, тараа тарып чурттаар болдур, ол кажан-даа аштавас. Ол ажылдан эгенип, чөскиннип чоруур кижилер хырны аш, экти самдар, оортан кандыг чуртталга үнерил? Оорланыр, үптеп эгелээр, оон эң сөөлгү оруу — кара-бажың ол-ла-дыр. Көдээден ойлааш, амыдыралдан аскаинар эвээш эвес болдур ийин.

Владимирниң акызы Валерий база «Кызыл-Тайга» совхозта ада-иезиниң соон салгап, малчынап чоруур. Мынчап келирге, бо ийи алышкы көдээден ойлаваан, күш-ажылы-биле анаа телептиг үлүүн киириштирип чоруурлар. Кайызы-даа өг-бүлелиг, ийи-үш ажы-төлдүг.

Инек-Даштың тараа болгаш сиген шөлдери шупту сүггаттыг черлер. Карак кызыл шудургу күш-ажылдың ачызында оон хоомай эвес дүжүтү ажаап ап турар. Бо үүле-херекке В. Түлүштүң киирип турар улуг-хуузу база эвээш эвес. Трактор биле комбайнны ээлчештир башкарар болгаш, ажыл-херек бүдүнгүр. Эки күш-ажылы дээш төрээн совхозундан шаңнал макталды доктаамал ап келген. Бодунуң хуузунда амыдырал-чуртталгазын күш-ажыл-биле холбап, ону хевистап чоруур кижи чонунга хүндүткелдиг, макталдыг болбайн канчаар.

Түлүш КАРЫМА.

КЫЗЫМАК АЖЫЛДАН ХАМААРЖЫР

Кыш-биле кыш дөмей эвес эргилделер аайы-биле аңгы-аңгы болур дээрзи билдингир болгай. Ылангыя кышкы үе мал ажылдыгларга эң шыңгыы шылгалдаңы таварыштырып турар. Эрткен кыштың аагы дыка-ла берге болган, барык кодан бүрүзү хорамчага таварышканы чажыт эвес, билдингир болгай. Кара мечи чылының Дошкун «аажылыг» кыжы «Ишкин» совхозтуң малчыннарын база оюп эртпээн. Малдан чаш төл камгалап алыры мурнуку чылдарга деңнээрге, дыка кудулап баткан. Ам бо кышка ол ажыл-агыйның малчыннарының белеткели кандыгыл? Ол дугайын айтырарывыска, совхозтуң кол зоотехниги Клара Доржуевна Моңгуш мындыг харыыны берди:

— Ажыл-агыйда 8500 ажык игор өшкү 40 коданда үзүнген, сарлыктың үш, чылгының бир коданнары бар. Совхоз бо чылын ниитизинин малынга чайгаар үнген болгаш тарымал сигенден 10280 центнер мал чеминиң курлавырын белеткеп алган боор турар. Бода мал каарчылалы тус-туругу 20-25, өшкү хойтарчылары 10-15 тонна чемин сиргиин кезип белеткээн. Кодан бүрүзүнге 1,5 тонна уда курлавыры хуваатынган боор турар. Мынчап келирге, кышка мал чеминиң курлавыры хоомай эвес белеткеттинген.

Ийи өшкү бригадазындан малчыннар Чечен-оол Сат, Николай Ондар, Сыын-оол Моңгуш, Чес-оол Сат дээш он хире кижи боттары тараазы тарып өстүрүп алганнар. Дүжүт бо чылын багай эвес болган. Соктап чииринге четтир, арткаын садып-даа болур курлавыр бар болуп турар. Оларның дужудун ажаап алырынга совхоз деткимчени көргүскен, машина-техника-биле чогуур үезинде дузалааның демдеглеп каары черле артык эвес боор.

Мал ажылында кижилерниң ажыл төлевиринге доктаап көрейн. Олар үш-дөрт ай иштинде шалың албаан, район банкызында акша чок дээр мындыг. Совхоз Кызыл-Мажалыкка эът, Кызылга дүк дужааган, оон өртээн ук черлерниң мынчага шилчидип бербээниңден, ажыл-агый ону мынчага чедир албаан. Оон биле кады малчыннарның садыг-биле хандырылгазы чүгула айтырыг болгай. Бисте автосадыг малчыннарны график ёзугаар эргип турар. Биеэги дег бараан кайда боор, келген-ле чедер шаа-биле чедиртинип турар. Садыгжы-чолаачыда бүрүу чүү боор алганы-биле эккээр кижиде, бар-чок, эвээш-биче бараанныг-даа болза малчыннарны ол эргип турар. Үс эймаан малчыннар албайн турар. Сүт-Хөлдүң хереглекчилер ниитилели малчыннарны аъш-чем-биле хандырар айтырыгже кошкак кичээнгей салып турарын черле чугаалаза эки боор.

К. ТҮЛҮШ.

КУЛЬТУРА: кышка белен бе?

ЧАРБЫТТЫНГАН АЖЫЫ ЧОК

Даглар баштарында хамаанчок, суурларже кирр чаап келген хар культура одагларының кышка белеткелин айтыра бергензиг. Кайы культура одаа кышка баш удур ыяк белеткенген болдур, анаа кижилер хөйү-биле чыглып, оюн-тоглаага, культура-массалыг ажылдарга, ужуражылгаларга, номчулга конференцияларынга, кино, концерт, шии көргүзүглеринге идепкейлиг киржир апаар. Редакцияның бөлүк ажылдакчылары Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга районнарга барып, чамдык культура бажыңнарының кышка белеткелин хынап, район чагыргаларының культура килдистериниң эргелекчилери-биле ужурашкан.

БОТТАРЫ ЭДЕ КЫЛГАН

Чаа-Хөл район чаа тургустунган дээрзин билир бис. Ында үш Культура бажыңы, уругларның ийи музыка школалары, бир кедээ клуб бар. Район төвүнде Культура бажыңын тудуп эгелээнден бээр алды-чеди чыл чоокшулай берген. Оон кажан ажыглалга кирери билдинмес. Чер-черде культура одаглары эргижирээн болгаш одалга системалары холдуу үрелген турган. Ынчалза-даа совхозтарның балансызында дээш ынаар көрүп, оон директорларынга, суму чагыргаларының даргаларынга чарбыттынып олурбайн, культура ажылдакчылары боттары одалга системаларын эде кылып, солуп турар. Ниитизи-биле бо чылын культура-чырыдылышкын черлеринге 770 тонна хөмүр херек, бөгүнге чедир оон 577 тоннаазы дүжүртүнген. Ынчалза-даа байдал дүвүренчиг болуп артпышаан. Районда дөрт библиотеканы, Культура бажыңын районнуң төп одалга чериинден эвес, а боттары одаар кылдыр эде кылган. Ак-Туругда музыка школазын «Универсал-3» дээр одалга системазын эккелгеш, боттары одаар кылдыр тургускан.

«Найырал» совхозтуң Шанчы салбырында көдээ клубтуң директорунда Неля Сегбе ажылдап турар. Ол эрткен чылын одалга системазын ажыглалга киирип алган. Ынчалза-даа ол доңуп калган. Бо чылын база катап кылдырткан. Кажан анаа чеде бээривиске, соокконут болган. Чылдагааны суг сордуурар насозу үрелген болган. Ону кылып алыры белен, хөй чарыгдалдар үнмес. Эң берге байдал Ак-Туругнуң Культура бажыңында болуп турар. Бо хүннерде чаа одалга системазын кылып кирипкен. Владимир Дембирелге удурткан «Ак-Туруг» совхозта хамык одалга системазы шупту үрелген. Ынчангаш оон балансызында турар культура одаа дүвүреңчиг байдалда. Районнуң культура килдизи Тыва Республиканың Культура министерствозун дамчыштыр чугаалажып турган, 20 погон-метр хоолайларны ында чедирген. Ол ышкаш «Универсал» деп ийи одалга системазын, ийи суг сордуурар насосту совхозта аппарып берген. Ынчалза-даа демир хайындырар херексел чок дээрге, ону электролтары-биле катай тыпкаш, культура килдизи база чедирип берген. Ону чоокку үеде ажыглалга киирери-биле үш кижи-биле керээ чарган. Ам хамык ажыл чүгле совхозтан хамааржыр.

— Кыш дүжүп, соок бээрге культура бажыңнары чырык, чылыг турзун дээш бүгү хемчеглерни алдывыс. Клуб чылыгда анаа ойнап-хөглеп келген кижилерниң сагыш-сеткили сергек болур болгай. Соок чеже улус келиксээр эвес. Ынчангаш совхоз директорларынче чарбыттынып олурбайн, кышка белеткелдивис боттарывыс холга ап кирдивис. Рынок негелдезин ёзугаар, эргалыг-ла болза, чүнү-даа боттарывыс кылып алыксып тур бис. Клубтарда одалга системаларын боттары одаар кылдыр эде кылып доостувус. Кышка белеткелдивис багай эвес деп чугаалап болур.

Культура килдизи боттарывыс Ак-Туругга чаа магазинни садып алдывыс. Бир талазында библиотека кылып каан, өскезинде кылган сүй-белектер, эргаан идик-хеп, ааап кылган кылыглар садар магазин кылган. Ында Клара Ооржак дуңмазы-биле ажылдап турар. Саткан бараанныардан хуу алып бис — деп, районнуң культура килдизиниң эргелекчизи Николай Далар-ооловна Таңзын менээ ужуражкаш, чугаалавар чораан.

Чаа-Хөл районнуң культура одаглары кышка багай эвес белеткенген. Ам чүгле оон ортузунга культура-массалыг ажылдарны рынок негелдезинге дүүштүр чорудуп, орулгалыг ажылдааны арткан хевирлиг. Кышка кайы хире белеткенгенин үе шылгай бээр апаар.

«АЖЫРБАС БИС»

Хайыракан суурнуң Культура бажыңынга кире бээрге, чылыы кончуг. Көскү агитациянының янзы-бүрү хевирлери-биле клубту дерап кылган. Ол культура одаан Николай Сарыглар директорлап турар. Ында янзы-бүрү культура ажылдары чорудтунуп, бөлгүмнер тургустунган. Культура бажыңының шалаларын, көзенектер кастыктарын дозулап кылган. Ол СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң балансызында турар. Совхоз кышка белеткел үезинде улуг дузаны көргүскен.

Бо Культура бажыңы дег кышка эки белеткенген культура одагларынга Александра Саая удурткан Чыргакыда, Галина Моңгуш директорлаан Бажын-Алаакта, Антонина Куулар эргелекчилээн Теве-Хаяда культура бажыңнары хамааржыр. Ол черлерде кыжын оттулар хөмүр-даш бүрүн дүжүртүнген. Оон удуртукчулары кыштың соогу чеже-даа үрүп келзе, «ажырбас бис, кышка белен бис» — деп диди-биле чугаалап болурлар. Ол культура бажыңнарында темалыг кежээлер, мурнакчылар-биле ужуражылгалар, янзы-бүрү оюн-тоглаалар, номчулга конференциялары, дискотекалар доктаамал болуп эртип турар.

Хөндергейниң Культура бажыңы үе-дуптуң эрги бажыңы. Ында кышка белеткел арай дүвүренчиг байдалга турган. Ол ышкаш ажылы база четпес турган. Ону Радик Моңгуш директорлай бергеш, чүгээртеди берген. Оон аңгыда «Большевик» совхозта, чаа тургустунган «Хорум-Даг» колхозта байдал ындыг-ла кончуг эвес. Бо черлерде кышка белеткел кошкак болбушаан, хөмүр-даш, оттулар чүүлдерни четчири-биле сөөртүп албаан. Оон аңгыда, культура-массалыг ажылдар өске черлерге деңнээрге кудуку деңнелде. Балансызында турар культура бажыңнарынче чамдык ажыл-агыйларның кошкак кичээнгей салып турарындан, септелге чогуур деңнелинге чедир кылдынмаан.

— Бистиң Чөөн-Хемчик районда 12 культура бажыңнарлыг, ол хире библиотекаларлыг. Он ийи клуб черлери ажыл-агыйларның балансызында туруп турар. Кышка белеткеливис шору. Колдуунда хөмүр болгаш оттулар чүүлдер дүжүртүнген. Септелгени шыдаар шаа-биле кылган. Ынчалза-даа шупту культура одаглары кышка белен дээр болза шын эвес апаар чадавас. Үүрмек четпестер ам-даа бар. Оларны соок кежээлеп келбээнде, доозуп аптар бис — деп, район чагыргазының культура килдизин хөй чылда удуртуп келген, культура ажылының хоочуну Зоя Кертик-ооловна Балчырак бадыткаар.

Чөөн-Хемчик районнуң культура ажылдакчылары рынокче шилчилге үезинде ажылчы чоңга бараалгаар дээш боттуг ажылдарны, чугула хемчеглерни чорудар дээрзинге идегел бар. Шынап-ла, кайы культура одаа кышка белен болдур, анаа чон хөйү-биле чыглып, культура-массалыг хемчеглерге киржип, харын-даа культура ажылдакчыларынга дузалажыр деп чүве билдингир. Ындыг черлерге кижилер барыксаар, оюн-тоглаага киржиксээр болгай. Ол дугайын Чөөн-Хемчиктиң культура ажылдакчылары утпас ужурлуг.

КЫШТЫҢ СООГУ КЕЛЗЕ КЕЛЗИН

Бай-Тал көдээ Культура бажыңынга суурнуң чурттакчылары-биле ужуражылга кежээзин эрттирер дээш «Шын» солуннуң редакциязының бөлүк ажылдакчылары чеде берген бис. Анаа оон директору, аныяк оол Виктор Ооржакович Шожал-биле ужуражы бердивис. Ол даштындан-на ажылгыр, хүлээнген ажылынга бердинген кижи кылдыр көстүр болган. Культура бажыңының ол-бо өрээлдеринде көскү агитацияның хевирлери-биле каасталгаларны, стендилерни, булуңнарны кылгылаан. Өрээлдер шупту дозулаттынган. Септелгени кышка баш удур кылганы илдең.

Оон иштиниң чылыы хөлчок. Суг-биле изидер одалга системазын кылып алган. Культура бажыңы «Бай-Тал» совхозтуң балансызында турар. Ынчангаш септелгени болгаш одалга черин кылырынга совхозтуң директору Дуюг Шавыраевич Салчак, улуг бухгалтер Совет Салчакович Чойгал бар шаа-биле дузалап, өске-даа ажылдарны кылырынга акша-төгерик талазы-биле харам чокка дузалап келгенин директор өөрүп чугаалады. Кышкы үеде хереглээр 64 тонна хөмүр-даш дүжүртүнген. Культура министерствозу 200 чымчак сандайларны ажыглаары-биле берген. Бо-ла бүгү ажылда Культура бажыңының директору Виктор Шожалдың киирген үлүү бар.

Кызылдың уран чүүл училищезин дооскан Александр Ачай-оол методист болуп ажылдап турар. Олар «Тараам турда, тодуг-ла мен» деп темалыг кежээни школа коллективи-биле кады совхозтуң ажыл-ишчилеринге бараалгадып эрттирген. Ол ышкаш агитквартиралар аразынга темалыг кежээлерни база организастап эрттирип турары солун. Кандыг ажылдарны чорударын көдээ Совет, херээжен-нер чөвүлели, школа коллективи-биле дугурушкаш, чорудуп келген. Шериг баар оолдарның байырлыг үдеглезинге тураскааткан кежээни база эрттирген. Шынап-ла, культура одаа кышка белен. Кыштың соогу келзе келзин, кылын харын чагза чагзын, культура одаа кышка белен, чылыг; чырык черге ойнап-хөглеп, орайга дээр танцы теп, кино көрүп кыштаарынга бай-талчылар белен.

Тээли суурга районнуң культура килдизиниң эргелекчизи Светлана Иргитовна Самбый-оолга ужуражы бердивис. Район библиотеказының ажылдакчыларының «Тээли» совхозтуң Ээр-Хавак сүт-бараан фермазынга «Тываның чогаалчы кыстары» деп байырлыг кежээниң ужуражылгазынга ол киржип чораан болду. Ында тускай булуңда районнуң шүлүкчү кыстары Сайлыкмаа Комбуның, Чечекмаа Саазының, Светлана Самбый-оолдуң, Чимис Адыг-оолдуң республика солуннарынга үнген чогаалдарын аскылаан. Ол ышкаш республиканың херээжен чогаалчыларының «Мөңгүн ужук» деп чыынды номун база делгээн. Ол ужуражылганы Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, районнуң төп чүткен библиотеказының директору Тамара Сыратовна Хертектиң удуртулгазы-биле эрттирген дээрзин Светлана Самбый-оол чугаалааш, «Шын» солуннуң журналистери-биле ужуражылгага киришпээнинге хомудаар болду.

— Кыш келген болгай. Анаа районнуң культура одаглары кайы хире белеткенгенил, Светлана Иргитовна? — деп айтыра кааптым. Ол кезек боданып чоруй, мынчаар харыылады:

— Шын, кыш келген. Кышка белеткеливис чүгээр. Оттулар чүүлдерни, хөмүр-дашты шаа-биле сөөрткен. Септелге бүрүн доозулган. Чүгле Кызыл-Дагда культура одааның одалга системазын ам-даа кылып тур. Ниитизи-биле, ажырбас бис.

Шынап-ла, барган черлеривисте кышка белеткел черле багай эвес. Кандыг-даа ажылга четпестер турар болгай. Ол черлерде үүрмек четпестерни чок деп болбас. Ынчалза-даа кол кезии кышка белен. Кым-на кышка баш удур белеткенген болдур, ол черлерде культура талазы-биле ажыл база бедик деңнелге тургустунган болур.

Сарыг-оол КУУЛАР.

...ОЛУТТА ОЛЧА ЧОК

Ажыл дээш чыдын чытпас, олут олурбас кижилерниң бирээзинге Хертек Лопсанович Даржаа хамааржыр. Ол бо чылдың ноябрь 16-да 70 харлаар. Ынча чылдың бедииниден ол боду, эш-өөрү, чоок кижилери хая көрнүп, кандыг орукту канчаар эрткенин түңней болап турарлар. Бижик бөлгүмүнүң башкызы, арбан даргазы, Араттың революстуг шериниң дайынчызы, пионер, аныяктар, комсомол ажылдакчызы, областың партия-совет школазының база партияның дээди школазының дыңнакчызы, партия-совет ажылдакчызы, колхоз даргазы, кожуун даргазы, министр; комитет даргазы, пенсионер — оон эртип келген оруу мындыг.

Кана-даа ажылдап турган, ол чоннуң херээ дээш амыр-дыжын бодаваан. Оон бадыткалдары — Күш-ажылдың Кызыл Туг ордени, хөй санныг медальдар болгаш хүндүлел бижиктер.

Хертек Лопсанович бөдүүн, биче сеткилдиг, ажылга, амы-хуу чуртталгага-даа ындыг, а кол-ла чүве — харысалгалыг. Бо дугайын ону билир улус бадыткаар. Назы-хары улуг болгаш ол чүгле шаг-үениң эвес, а ниитилел эргилдезин база көрүп келген хоочуннарның бирээзи. Улугларны дөрже чалап, чемниң дээжизин салып, чагыг-сөзүн дыңнаар — тыва чоннуң чаагай чаңчылы ындыг. Ынчангаш ам анаа сөстен берип, чугаалажывылынарам:

— Хертек Лопсанович, хамыктың мурнунда силерге 70 харлаанынар-биле байыр чедирип, моон соңгаар-даа быжыг кадыкшылдыг, омак-сергек болуп, үр чылдарда чурттаарынарны күзедивис. Ажыы-биле чугаалаарга, силерни 70 харлыг-даа дээр эвес, оон аныяк, сергек көстүр-дүр силер. Моон чажыды черле чүде ирги?

— Четтирдим. Ындыг сөстерни дыңнаарга, меңээ өөрүнчүг-дүр. Чажыт чүү боор: боду камнанып, күш-ажыл кылыр, арага-биле өнүктешпейн, күш-дамырын сайзырадып, шимчеп, аъш-чемин таарыштырып чорууурга эки боор деп бодум хуумда ынчаар бодаар-ла-дыр мен.

— Ол черле шын харын. Бажыңнарны безин бодунар сентээр, оон аңгыда, күш-культура херекселдерин база үргүлчү-ле ажыглап турар болгай силер. Шимченгириңер магалыг болгай. Ынчаарга ам 70 харның бедииңден хая көрнүп, мынча чыл дургузунда амыдырал, ажылдан уттундурбас чүүлдерни сагыжыңарда шыгжап алган чор боор силер ийин?

— Ынчанмайн канчаар. Амыдырал черле ындыг боор чүве-дир ийин бо. 1922 чылда Бай-Тайганың Шуй сумузунга арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген мен. Оо, Шуй дээрге кайгамчык чараш оран боор! Кым-даа кижи төрээн черинге ынак, ооң агаар-бойдузунга тааржыр, бойдус-чурумалын магадаар. Ынчангаш төрүттүнген булунунуң төөгүзүн билип алырынга улус сонуургалдыг, ол чорук эң ылангыя аныяктарга кончуг солун боор ужурлуг.

Шуйнуң тайгалары булуттардан бедий берген, меңгүн ак бөрттерин кедип алгылаан, карак чедер черлерни дескиндир көрүп, харап орган дег сагындырар. Ол бедик тайгалардан, оон меңгилеринден дамырактар чылза-чылза, Шуй хем бооп баткаш, Барлык хемге кээп каттышкан. «Чаъс-чаашкын хөй чайын Шуй суу үерлээр, бичии ортулуктарны олчаан хөме алы бээр, калыр каскактардан суг оя теп үнүп кээр, шоргаландыр ага бээр чүве» — деп, кырган-ачам Хертек Намзырай уругларының ажы-төлү бистерге чугаалап олурганын дыңнаан мен.

Арбын малдыг аалдар хонар
Агы оъттуг Ары-Даг баары.
Аныяктар ойнап хөглээр
Ажык шөлдүг Ары-Даг баары.

Хөй-ле малдыг аалдар турлаа
Көктүг-шыктыг Шиви-Хонаш,
Көвей чону чыглып алгаш,
Хөглеп ойнаар Шиви-Хонаш...

Дөргүл-төрел чонумнуң бо ырларын Шуйнуң эргип-кезип чорааш, өөрүшкүм хайныгып, ырлай бээр мен.

Шуйнуң байлаан чүү дээр силер: ай-бестиг, кичигенелиг, кулча-маңгырзынныг, согуналыг, янзы-бүрү каттыг. Тоорукту чүү дээр боор. Ан-мен эндерик: сыын-мыйгак, элик-хүлбүс, те-чуңма, адыг, хаван, киш, диин, торлаа, улар, кодан, а суунда балык-байлан. Ынчангаш Шуйнуң чону шаандан тура тодуг-догаа, омак-хөглүг. Кижиниң төрүттүнген чери, өгбелериниң чурту эң-не эргим, үнелиг. Ынчангаш мону чугаалап олурарым бо ийин...

70 чылдарның эрткени дүрген, шаккын сагындырар-дыр. Солун, берге-даа болуушкуннар турду. 10 хар чоокшулап турумда, тыва бижик чогааттынган. Оон мурнунда-ла меңээ даайым кижи моол бижикти өөредип каан. Ынчаарга ынчан тыва бижик тыптып кээрге, ону база-ла шалыпкыны-биле өөренип алган мен. Ынчангаш арбанга шору бижик-билиглиг кылдыр санадыр, араттарга тыва бижикти өөредип турдум. Ол дыка-ла солун болган. Ынчан улустуң кызымаан чүү дээр боор: саазын, карандаш бар эвес, калбак ыяштан самбыра чазааш, ону үс-биле чаггаш, паш хөөзү-биле хөөлээш, хоюг хүл-биле хүлдеп алыр — саазын ол, а карандаш орнунга бичии ыяш сүвүртүп алыр. Бижик бөлгүмүнүң кичээли болур дээнде улус хондур-даа чыглып кээр турду. Ынчалдыр-ла башкы болуп ажылдап турганым меңээ черле уттундурбас ийин.

База бир мындыг чүүлдү сактып кээр-дир мен. Тывага көшкүн амыдыралдан сууржун байдалче шилчээниниң чамдыктар шүгүмчүлеп-даа турарлар бар. Ынчалза-даа төөгү төөгү-ле болгай. Ону уштуп кааптар арга бар эвес. Ийе, ол шилчилге үезинде Эрзинге комсомол райкомунуң секретары турган мен. Ынчан аныяктар, комсомолчулар дыка-ла кызымак, көдүрлүүшкүннүг ажылдап турган болдур ийин. Машина-трактор бар эвес, тудуг материалдарын аът-шары-биле сөөртүп турган-на болгай, Эрзинге «Чаа орук» МЧАЭ-ниң комсомол эге организациязының секретары Иргит Даландай уруу Саартайның кызымаан кайгаар мен. Кыс кижи хирезинде Сөөлчер, Тарлашкын баштарында тайгалардан шандалаан чудуктарны аътка төрепчилээш, боду сөөртүп эккеп турду. Ол база берге ажыл болдур ийин: чудук кудургай куду аътты таварып, будун кемдедип болур, чок болза аът тепкилеп кааптар. Ол комсомолчу уруг кыштың соогунда борбак хүрен чаактары хыраалай берген, ындынналдыр ырлагылап каап ажылдап турган чүве ийин.

А Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында чоннуң көдүрлүүшкүнүн чүү дээр боор! Ынчан Шуйга № 6 арбанның даргазы турган мен. «Бүгү-ле чүвени — фронтуга, бүгү-ле чүвени — дайзынны чылча шаварынче!» — деп дайынчы кыйгы турган. Ону күүседир дээш арбанның араттарын эвилелдеп, мал-магандан эгелээш, ааржы-саржагга чедир чыып, хөй-ле чүүлдү кылган бис. Арбанымдан Хертек Доржу ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. Оон удаваанда мени АРШ-че (Тываның шериинче) келдирткен.

Шериг дээрге меңээ ёзулуг бүгү талалыг школа болган. 1942 чылдың 7-8 айларда шеригниң улуг походунга киришкеним кажан-даа уттундурбас. Кызылдан үнгеш, Элегес таварааш, Хендергелээш, Өвүрнүң Торгалыг четкеш, оон катап-ла Улуг-Хемче эггеш, Ары-Торгалыглааш, Шагаан-Арыглааш, Эъжимче кешкеш, Чиндиннээш, Кара-Ыяш ол ынчаар походтааш, Бии-Хем девискээринге келгеш, Абакан — Кызыл оруунга кирип алгаш, Кызылга ээп келген бис. Чадаг походтаан бис. А мону анаа чугаалаарга-ла белен. Оо, кайы хире бергелер турбады дээр. Ол походтуң дугайын бижээн болза улуг төөгү-дүр ийин, төөгү! Кым-на сегирип аптар ирги? Оон дириг киржикчилери бар-дыр-ла.

— Шынап-ла, солун тема, болал-дыр, Хертек Лопсанович. Силерниң бо саналыңарны бир-ле чогаалчы азы журналист сегирип аптар боор. Силерниң кылбааң, тутпаан ажылыңар чок дег хөөрем чокка чугаалап болур-дур. Ылангыя Күш-ажылдың Кызыл Туг орденин чүү дээш алганыңар ол ирги? Шаңнал-мактал дугайын айтыра бергеним дээш эпчоксунмайн көрүңер.

— Ийе, харын ындыг шаңналым бар. 1965 чылдың июньдан 1974 чылдың февральга чедир чоннуң амыдырал хандырылга министерзинге ажылдадым. Ол албан-дужаалды хүлээп ап турумда, чонга ачы-дуза чедирериниң хемчээли чылда ниити республикага 374 муң рубль турган чүве. Дыка эвээш. Ону барымдаалааш, хамыктың мурнунда материал-техниктиг баазаны хөгжүтпес болза хоржок-тур деп шиитпирлээн мен. Ынчангаш Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем, Бай-Тайга болгаш Кызыл хоорайга амыдырал хандырылга комбинаттарын, оон салбырларын, хеп септээр, кылыр, дааранылга мастерскаяларын, химиктиг арга-биле хеп аштаар фабриканы болгаш өске-даа объектилерни 23-тү тудуптуган бис.

Чижээ алырга, Тээлиге мынчалдывыс: анаа комбинат тударда оон материалдарын март айда белеткеп эгелээн бис. А Шуурмактан, Бии-Хемден, Таңдыдан, Чөөн-Хемчиктен, Улуг-Хем база Кызыл хоорайдан белеткеп алган хамык материалдарывысты 24 автомашинага чүдүргеш, апрельдиң 10-12 үезинде Тээлиге чедире берген бис. Ынча хөй техниканы, материалды хары угда улус көргеш, магадап турган чүве. Оон түңнелинде Тээлиге амыдырал хандырылга комбинадын чүгле 3 ай дургузунда тудуп дооскан бис. Тудугжулар-даа шыырак-ла болган.

Мөңгүн-Тайгага ындыг комбинатты дооскаш, дужаар дээш чеде бээримге база бир солун чүүл болган: ынчан партия райкомунуң бирги секретары О. Д.-С. Шагдыр-оол комбинаттың ажыттынарының болгаш анаа кандыг-кандыг мергежилдиг кижилер херегин шуут боду тус черниң радиозунга чарлаан. Эртенинде хөй-даа улус чыылган, өөрүнчүү аажок болчук.

Шынап, база бир мындыг болуушкун бар ийин. Амыдырал хандырылга айтырыын Москваага барып, ол бо министерстволарга шиитпирлеп чадааш, ынчан Политбюро кежигүнү, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Г. И. Вороновка кирген мен. Ол дарга сөөлүнде Тывага база чораан кижи. Барып-барып ол хире улуг даргага кирип деп чүве анаа эвес болдур ийин. Эш Вороновка кирген херээмниң харыызы 18 хонгаш келген. Министерствога немелде штатты база малчыннарга ачы-дуза чедирериңге херек 6 автомашинаны биске берген.

— Кызымак-ла болган-дыр силер, Хертек Лопсанович. Ам бо хүннүң айтырыгларынче кирээлиңер аа. Шаг-үе шаажок берге, кризисте хаара туттуруп алган-дыр бис. Өртек-үне дээрге алдырар-даа эвес апарды. Канчаарыл ам?

— Эгелээн реформавысты эчизинге чедирер-ле. Ол дээш кижи бүрүзү угаан-сарыылдыг ажылдаар. Берге дээш хол салдынып болбас. Президент-даа, Чазак-даа — Россияның база бистиң — хемчеглерни ап турлар. Пенсияны, ажыл төлевирлерин өстүрүп-ле турлар ышкажыл. Ынчалза-даа частырыглар бар харын. Ол дээш ниити агымга алзып, хыйланып турган херээ чок боор. Бир ниитилелдиң өскезинче шилчиири ындыг дораан бүде бербестир ийин. Эң ылангыя сагыш-сеткилди өскертири дыка берге.

Амыдыралдың дөзү — ажыл, ажыл! Шаандан тура-ла ажылгыр, кежээ, угаан-сарыылдыг кижилер эки чурттап келген болдур ийин. Шаанда кандыг ийик: 3 харлыг оолдар, уруглар анай, хураган, бызаа бажы дозар, а 7 харлыында хой, өшкүнү кадарып эгелей бээр. Ам чамдык оолдар, кыстарывыстың ажы-чаңын кайгаар-дыр мен. Ажылдаар, өөренир-даа күзел чок. Бо дугайында чогаалчы Э. Донгак «Шын» солунунда дыка-ла күштүг бижиди. Чөпсүндүм, сеткилим ханды.

Ам чүнү канчаарыл? Арагалаашкынны-ла каар, ажылынче кирер, бистиң кым-даа эвес, ал-боттарывыс азыраар ужурлуг. Эр-найырал, эп-сеткил херек. Бажын, холун ажылдадыр. Чер кезип, тоңап, карман үжеп, хулиганнап чораан херек чок. Тыва кижи мен деп адын бодаар, чүгле эки чүүлдүвүс-биле алдаржыылыңар деп мээң кыйгырыым мындыг-ла-дыр. Хөөмей-сыгыт-биле, циркчилеривистиң, спортчуларывыстың, уран шеверлеривистиң талантызы-биле кайы хире алдаржып тур бис? Делегейде. Талантылыг чон ышкажыл бис. Ок-бижек тудары, чудурук чары-биле эвес аан!

Ынчангаш ам бистиң Чазаавыстың, Президентививстиң бо корум-чурумну быжыглаар дугайында кыйгырыын, ап эгелээн хемчеглерин сеткилимниң ханызындан-на деткиир кижи-дир мен.

Че, оон ынай бо төрээн дылывыс бар-дыр. Республикавысты бот-догуннаан кылдыр чарлап алдывыс. Тыва дылды күрүнениң кылдыр бадылап, дүрүмчүдүп алдывыс. А ол хиреде өгбелеривистиң өттүр сеглээн дыл-домаан «культуржудар», «байыдар», «сайзырадыр» деп хөөн-биле дылывысты сайзырадыр байтыгай боктаалдырып туруп бердивис.

— Сөөлгү айтырыг, Хертек Лопсанович. Бо силерниң документилериңер-биле таныжып, көрүп олура, бир саазында «кагдынган кыштаглар» деп ат-биле чыскааган аттарны көрдүм. Ол чүл?

— Ийе, ол дээрге мээң төрээн черим — магалыг чараш Шуйда ам ээнзиреп калган кыштагларга шаанда кымнар-кымнар кыштаглап турганын дээрзин бир катап аъттыг чорааш, бижип, демдеглеп алганым ол. Шак ындыг эптиг, малга тааржыр, чараш одар-белчиирлерде кыштагларны каапкан дыка-ла хомуданчыг-дыр. Ол чүнүң херечизил? Бир талазында, мал-маганывыстың эвээжеп турары. Ийе, шак-ла ындыг. Чүгле бо чылдың тос айларында ниити республикадан 252 муң мал өлүп хораан-дыр. А Шуйда «Мурнакчы» совхозта база каража хөй. Харысалгавыс дыка-ла кудулаан. Чүгле «эккел» деп олурар апарган бис. Ажылдан чүге мынчап хөннүвүс калган бис, чаңгыс чер-чурттугларым? Муңгаранчыг, коргунчуг-даа. Бисте, чижээ, мал-маган чидирген дээш материалдыг харысалга чок ышкажыл. Чүгле солуур-халаар-ла. Чок, шак мындыг хөөн, чаңчыл, азырал-биле амыдырап шыдавас бис. Черле чүү болдувус, канчап бардывыс? Аргажок апарган бис бе? Чок.

Кижи бүрүзү — кым кайда, кым-даа бооп ажылдап, өөренип турары хамаанчокка, бир янзы боданып көрээлиңерем! Кижи кырган, пенсионер-даа болза, анаа олуртунмас-ла чүве-дир: таңныылдап-даа тур мен, чайлыг үемде архив-биле керээм ёзугаар шаандагы тыва үжүк-биле бижээн документилерни чара бижип-даа тур-ла мен. Ол-даа болза, күрүнемге — Тывамга, чонумга ажыктыг дузам-дыр деп бодап чор мен...

— Беседа дээш четтирдивис, Хертек Лопсанович. Силерниң бо сактыышкыныңарны чон аажок сонуургаар, ийнде, мында чагыг сөстериңер аныяктарны бодандырып, оваарныр кылдыр кичээндиририптер боор. Ажыктыг сөстен чонга мерген угаан төрүттүнер.

— Солуннуң арнынга сагыш-сеткилимни илередир арганы меңээ бергениңер дээш база өөрүп олур мен. Четтирдим.

**Интервьюну журналист
Селен ХЕРТЕК алган.**

ДАШТЫКЫ КАЛЕЙДОСКОП

ДЕЛИ. Чурагачы Лачман Дас Мадан АКШ-та соңгулдаларга Билл Клинтонның тиилээрин август айда-ла баш удур чугаалаан. Чедиишкинниг өттүр көрүүшкүн — оон соон дарый хамык кижилер ынаар илегелин салган. Чурагачының оон ынайгы өттүр көрүүшкүнүнде өөрүнчүг чүве эвээш. Индияны эки чүве манавайн турар, харын-даа чаа-дайын, күчүлээшкиннер, аарыг-хамчыктар болгулаар. Чүгле Индияга эвес, харын бөмбүрзекке ниитизи-биле ындыг бооп чадавас.

Лачман Дас Маданның бодап турары-биле, АКШ база бир чаа-дайынче бар чыдар. Японияга чидиг экономиктиг кризис эгелээр. Россияга болгаш мурнундагы ССРЭ-ниң өске-даа республикаларынга болуушкуннар күштеп-күчүлээшкиннер-биле, харын-даа оларның улам киткээри-биле кады чоруур.

Бо болгаш өске-даа болуушкуннар; чурагачының чугаазы-биле, чоокку 49 хонуктуң дургузунда болур. Олар дээрге бо чылдың декабрьда болур Хүн болгаш Ай туттуруушкуннарының чылдаа болур. Ынчалзажок бүгү-ле чүве кезээде кара турар эвес, бо таварылгада база ындыг, чырык чүүлдер оларны солуур.

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың 42-ги президентизи кылдыр соңгуткан Билл Клинтон бодунуң хууда бажыңы чок кижи бооп турар ышкажыл. Арканзас штаттың губернатору бооп келгени 12 чыл дургузунда ол бодунуң өг-бүлези-биле Лил-Рок деп черде губернатор резиденциязынга чурттап келген. Ам ол резиденциязын чаа губернаторга чайлап бээр ужурлуг. Кайнаар кире бээрил? АКШ-тың президентилериниң чаңчыл ёзугаар чурттаары Ак бажың чүгле 1993 чылдың январь 20-де, эрге-чагырганы албан ёзузу-биле дамчытканының соонда хосталыр. Клинтон түр үеде кайы-бир черге бажың хөлезилеп алыр боор азы Лил-Рокта бодунуң өңнүктериниң бажыңынга чурттаар ирги бе деп дамчыыр чугаалар нептереп турар.

БРАЗЗАВИЛЬ. Ынакшыл дээрге баштактаныг эвес-ле болгай, а Африкага ол оон артык. Ынакшылдан хүннээшкин үсчок артык нарын херек. Конгода ынакшааннар душтуу өскерли бээрге шуут-ла бажын ышкынылтар, баштайгы үезинде чүнү-даа канчаарындан чалданмас. (Бисте кандыг ийик?).

Бир аныяк оол, ону душтуу кыс каапкан соонда, баштай бодунуң тынынга чедер деп шиитпирлээн. Ынчалзажок оозунга четпейн, душтуу кыстан өжээн негээр сорулга салып алган. Кокос тооруу кезер хачы-биле бодунуң эр шинчизиниң демдээниң улуг кезиин үзе кезип октапкан. Канчаар боор, хөөкүйнү кезер эмчиге чедирген. Эмчи эмнеп каан, ооң оозу ам-даа ажырбас, ынчалзажок мурнундаазы дег дээш чок болур дээн.

ДЕЛИ. Индияның болгаш бүгү бөмбүрзектиң эң улуг назылыг чурттакчыларының бирээзи индий Керал штат чурттуг Чиппан чоокта чаа, 126 харлап чоруй чорта берген. Ол хөлчок улуг өг-бүлениң баштыңы турган. Ону сөөлгү орукче 100 ажыг уруг-дарыы — оолдары, кыстары, оларның уруг-дарыы дээш 4 чаданың ажы-төлү үдээн.

НЬЮ-ЙОРК. Питтсбург университединиң медицина төвүнүң америк эмчилери эң нарын кезиишкинни кылып, 4 харлыг уругнуң хары угда беш органын — баарын, улуг-хырнын, хырын безин, чиңге болгаш чоон шөйүндүлерин солаан. Кезиишкин ниитизи-биле 16 шак хире уламчылап келген. Монтана штатта индейлерниң тускай чурттаар чери — Форт-Бек чурттуг бичии Чарли Фостар шуут-ла өлүм кырынга келген турган. Ол төрүттүнерде-ле чиңге шөйүндүзү дуду, ынчангаш чем чедир чий албас турган. Эмчилер ооң баштайгы хонуктарындан-на ханын дамчыштыр чемгерер аргаже кирер ужурга таварышкан. Ол чорук баарның баксыраарынга, улуг-хырынның ажылдавазынга чедирген.

Кезиишкин соонда эмчилерниң бирээзи — Сатору Тото «уругнуң байдалы эки» деп медеглээн. Оон чугаазы-биле уругнуң чаа салган баары өт сүүн үндүрүп эгелээн, а ол дээрге эки демдек бооп турар.

ВАШИНГТОН. Каттышкан Штаттарның статистика чыындызының ээлчеглиг үндүрген номун америктерниң сан-чурагайларда болгаш фактыларда портрет-чуруу деп адап болур. Ында америктер дугайында кандыг-даа медээни тып ап болур.

Америктерниң чуртталгазында сөөлгү чылдарда өскерилген бир онзагай чүүл болза, америк аныяктарның Россия болгаш Япония дугайында сонуургалының өскени болур. 1980 чылда колледжтерге орус дылды 24 муң кижи өөренип турган болза, ол сан 1990 чылда 44400 апарган. Японияга хамаарыштыр алырга, ол-ла үеде япон дылды сонуургап турарлар барык 4 катап өскен — 11500 кижи турганындан 45700 четкен.

(РосИТА-СЧТА).

Арагалаашкын — хамчыктыг чут

ДААРТАГЫНЫ УТПААЛЫ

Чадаана хоорайның херээженнериниң хуралы чоокта чаа болуп эрткен. Анаа «Арагага удур демиселди күштелдирер дугайында» айтырыгны чугаалашкан.

Ол талазы-биле илеткелди районнуң иштики херектер килдизиниң начальниги В. С. Иргит кылган. Хуралга болган илеткелдиң талазы-биле районнуң херeглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы О. Х. Куулар санал бергеш, районда чоннуң бараан-биле хандырылга дугайында кысказы-биле таныштырып чугаалаан.

Даразында Чадааның № 3 школазының өөредилге эргелекчизи С. Ч. Моңгуш сөс алгаш:

— Сөөлгү үеде хоорайда корум-чурум баксыраан. Моон мурнунда каш чыл бурунгаар хоорайывыска орус националдыг чон хөй чурттап турду. Ам көңгүс эвээжээн, көжүп чоруткан. Ол база-ла корум-чурумнуң баксыраанында болуп турар.

Чамдык хамаатылар боттары ээзиртир суксуннарны кылгаш, улуг өртекке садып турар. Оларны куда-дой, өлүм-чидим, хар харлааны дээш, өске-даа чүүлдерге херeглээн кижилерге садып сайгарып турар. Чамдык кижилер ээзиртир суксуннарны кылып садып турган чажырар, а харамнанырга садып алыкчылар хорадаар. Харын-даа оон соонда аразында алгыш-кырыш, шош-согаа-даа болу бергилээр.

Үстүкү класстарның өөреникчилери 4 кижи арагалааш, милиция органынга тудтурган. Ол дугайында оларның ада-иелеринге чугаалаарга харын-даа болчур байдалдыг дээрзин хомудан чугаалаан. Оон ынай школаларга ада-иелер хуралдары эрттирерин дыка бергедээн. Ада-иелерни арай деп күш-биле чыып тургаш хуралдарны эрттирип турар. Бир эвес ада-иелер ажы-төлүнүң келир үезин, салым-чолу дээш оларның-биле ажылды шыңгыызы-биле тургуспас болза, үе бергедээн — деп, ол бодунуң саналынга демдеглээн.

Районнуң херээженнер эмчизи Тыва Республиканың улус депутады Надежда Назыновна Ойдуп санал бергеш, элээн делгереңгей чүүлдерге доктааган. Сөөлгү үеде арага-дарының өртек-үнези улгаткан. Анаа хамаарыштыр кижилерниң, эң ылангыя херээженнерниң, арага-дарыже сундулуу илден апарган. Чамдык иелер ажы-төлүнге күрүнеден дузаламчы, пособие акшаларын дөгере ол «кара-сугже» шывадап, хлеб безин садып чиир чүве чок кылдыр кактаптарын улуг дүвүрел-биле ол чугаалаан. Иелер эмчизи кижи болгаш оларның келир үеде салым-чолу дээш сагыш салып, оларның кадык-чаагай чоруу дээш ажылды чорудуп турарын чугаалады.

Арага-дарыны ужур-бажы чок кылдыр үт бүрүзүнде чонга садып, оларның бажын төөредип, албыстадып, харын-даа тенек аарыыр чыгы байдалда келгенин ол бодунуң саналынга демдеглээн. Ие кижиге араганың хоразы кайы хире салдарны чедирерин, арагалаар иеден келир үеде кандыг төл төрүттүнерин көргүзүп, мындыг бир чижекке доктааган. Бир сааттыг ие «кылан-караның» изиг тевиинге алзыпкаш, эртен оттуп келирге эмчиде болган. Иштин суйбааш, чанында чыткан иелерден: «Иштим канчап барганыл?» — деп айтырган-дыр. Ол дүне хөөкүй эмчилер кайы хире күш үндүрүп, ховар дээн эмнер чарыгдаан. Хайыраан ховар эмнерни арагачыларга чашкаанаарының орнунга ёзулуг херeглээн кижилерге үндүрген болза деп, хомудаан сеткилин ол эмчи илереткен.

Кайда-даа бараан-сараан өртээ улгаткан-дыр. Ону садып алыр тургаш, ындында-ла эвээш каш санныг акшавысты «ажыг-караже» шывадап, ажы-төлүвүстүң хырнын аштадып чорууурга эки бе, чок-ла болза, хире-шаа-биле идик-хептиг, ал-боттары, ажы-төлүнүң хырны-боску тодуг-догаа чорууурга эки бе, ону шилип аарын силерлерниң ол оруктуң кайызынче базарыңарны арын-шүүрүнер, ие эргенер билзин. Ажы-төлдү чырык делегейге бодараткан болганывыста, оларның аас-кежии дээш туржур ужурлуг бис — деп, Надежда Назыновна бодунуң саналын доосту.

Даразында хоорайның херээженнер чөвүлелиниң даргазы З. М. Куулар сөс алган.

— Хоорай ниитизи-биле 20 муң ажыг чурттакчылыг, оларның хөй кезии херээженнер. Моон мурнунда суурларга агитквартиралар турган. Ам ол ажыл сөөлгү үеде анаа-ла эсти берген. Агитквартираларга таянып алгаш, ажыл-херек, корум-чурум шыңгыы турган. Ам ону катап тургузуп, эки эгелээшкинге эгидери чугула.

Бистиң Чадаана хоорайның херээжен чоннуң хуралы бир дугаар болуп эртип турары бо. Рыноктуң бо берге үезинде акша-көпеекти таптыг таарыштырып, хамаан чок чүүлдерже октавайн, оон контроль тыналдазын эргим херээженнер, силерлер тутпас болзуңарза, моон соңгаар оон-даа бергелер тургустунуп келир аан.

Хоорайда хөй уруглардыг, чединмес өг-бүлелер база пенсионерлер хөй. Ынчангаш хоорайда «Социал педагогиканы» тургускан. Чаңгыс херээженнер чөвүлели чүнү канчаптар. Хөй-ниити, аныяктар, депутаттар база өске-даа адырлар демнежип алгаш, ажылдаар болзувусса, эки чүүлге чедер бис.

Тыва кижи аш деп чүве көрбээн болгаш, даартагызын уттуптар. А орус кижи ындыг эвес. Хамык чүүлдерни артыкка курлавырлап, хумагалап алган, ажыы-биле чугаалаарга, үүжези бир склад дизе хөөредиг болбас. Бистер чартык шоодай далганныг болзувусса, ону чедер дээр бис.

Рыноктуң берге үезинде аксывыс ажыдып алгаш олурарывыска кым-даа бистиң аксывысче хлеб сукпас. Бистер, херээженнер чөвүлели, чугаалашкаш, хоорай иштинге бичии кооператив хевирлиг чүве ажыдып база счёт ажыткаш, чондан артыкшылдыг идик-хеп, өске-даа чүүлдерни чыып алгаш, хөй уруглардыг чединмес кижилерге чиик өртекке садарын өөренип көөрүп турар бис.

Черле өгнүң кол ээзи, ооң башкарыкчызы — бистер эки боданып, хоралыг «кара-сугнуң» ээзиминге алыспайн, ажы-төлүвүстү эки сургап, башкылар-биле, школа-биле кады демнежип тургаш, ажылдаар болзувуса, бистиң эки түңнелге чедирер боор, эргим херээженнер.

Бо хүнден, бо шактан эгелээш арага садарын чер болганга соксадыр. Чүгле садыг шугумуунуң аайы-биле садар. Ол бүгүнүң күүселдезин амдыгаштан эгелеп чедип аарын кызыдар. Шуут хоруур болдунмас. Херек чүүлге база херек. Чүгле садыгларга салар. Ынчангаш бо шактан эгелээш чаа амыдыралды эгелээр. Акша-көпеекти кайы хамаанчок чашканнаан херээ чок. Кол-ла чүве демниг, чаңгыс сеткилдиг ажылдаар, ынчан кандыг-даа доора чудук бистиң оруувусту дуглап шыдавас. Чөвүлелдиң даргазының чугаазының утказы ындыг болду.

Хуралга оон-даа өске хөй кижилер боттарының санал-оналдарын бергеннер. Хуралдан тускай шиитпирни хүлээп алган.

Ирина БЮРБЮ.

БУЯН — САЛЫМНЫГЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

«Кижи болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп үлегер сөстү сактып ора, бо шоваалан карактарлыг, чараш мага-боттуг, спортчу мөзү-шынарлыг оолду бода сакты хонуп келир мен. Ылап-ла бо оол төрүттүнүп келгенинден, төрээн черинге баштайгы чаптанчыг базымнарын кылып эгелээнинден, ооң ада-иези оглунуң келир үеде кым болурун шиитпирлеп эгелээн дизе чазыг чок. Буян бодунуң келир үеде шилип алыры спорттуң хевири адазының бердинген, ынак спорту хүреш болган.

Буян төрүттүнерде безин адазы ол хүн авашкыларының чанынга турбаан, ол үеде Владимир Сумакинович Биче-оол, ынчангы «Спартак» эки-тура спорт ниитилелиниң даргазы, Кемерово хоорайга болуп турган бүгү-эвилел маргылдаазынче чоруй барган турган. Адазы чанып келирге өөнүң ишти оолдуг болуп, чиңгеп алган олурган. Ынчан ада, оглу келир үеде кым, кандыг ажыл-агыйлыг болурун бодаваан. Чүгле «оол, ыяап мөге болур» деп ылаң бодапкан. Ол күзел узун оруктуң эге бодалдары, сорулгаларның баштайгы үрезиннери турган. Буянның адазының сагыжында өске бодалдар база турган. Ол болза кады төрээн дуңмалары Маадырның, Сергейниң келир үези, оларга шын оруктуу амыдыралдан тыпчып бээри. Бо талазы-биле Владимир Сумакиновичиниң күзели база бүткенин чылдар көргүзүп турар. Ийи дуңмазы нелээн акызының дооскан Хабаровскиниң күш-культура институдун дооскаңнар. Олар харын хүрежириңге мергежилин улам ханыладып, кайызы-даа хостуг хүрешке спорт мастерлери болуп акызының айыткан оруун чандыр баспайн, амыдыралын спорт-биле холбааннар. ТАР мөгези адазының угун уктаар, мөгелер кижизидер бодал Биче-оолдарның улуг, мөге оглу Владимирниң сагыш-сеткилинге дуңмаларынче салдарлыы-биле халдаан. Ам үш алышкы спорт мастерлери, угбаларының ажы-төлүн эвилеңнеп, спортчу салгалды чүгле оларга хамаарылгалыг коллективтерден эвес, а өг-бүлезиниң иштинден өстүрер сорулганы салганнар. Оон түңнели база көстү берген, бир угбазының оглу Биче-оол Андрей РСФСР-ниң национал хевирлерге спорт мастери база бир угбазының оглу Александр хостуг хүрешке спорт мастеринге кандидат болу бергеннер.

● Алды дугаар спорт мастери болган... ●

Улуг-Хемге ат-алдарлыг мөге Сумакин Биче-оолдуң салгакчылары 5 кижи спорт мастерлери! Ындыг өг-бүле турбаан. Сактырга Биче-оолдарның салган сорулгазы чедип алдынган хире. Чок. Буян бар-ла болгай, улуг акызы Владимирниң оглу. Алышкылар Буянның эге базымнарын оваарымчалыг көрүп кылаш бүрүзүн санап, өөренип көрүп эгелээннер.

1981 чылда бирги класска өөренип киргеш-ле, Буян хостуг хүрешке ачазының удурткан Кечил-оол 7 «а» дугаарлыг бажыңның подвалында секцияже маңнап эгелээн. Чаш мөгениң баштайгы базымнарын хостуг хүрешке мастерлер Мөңге Чадамба, Кушкаш-оол Ховалыг, ачазы, ооң кады төрээн дуңмазы Маадыр айтып берип, мөгениң алды аргазынга, беш мегезинге өөредип эгелээннер.

Ийиги класска өөренип тургаш-ла, Буян 5 класс акыларынга удур туржуп, тренерлериңге бүзүрелди оттуруп, 26 кг мөгелер санынче кирип эгелээн.

Өөреникчи чылдар билдирер эвес чылып-ла олурар болгай. Ол чылдар-биле бичии мөге өзүп, күш кирип, шаа-биле мергежил олурган; Школачы чылдарда ол өөреникчилер аразынга эрттирген «Спартак» ниитилелиниң маргылдааларынга дөрт катап чемпионнаан. Бичии оолдарның Саян артынга болгулаан маргылдааларынга Буянны чорудуп эгелээн. Өөреникчи мөге Чувашияның Канаш деп хоорайынга бичии оолдарның маргылдаазынга (29 кг) киришкеш, бирги чылын үшкү черни ап, ийиги чылын дээзинге чемпионнааш келген. Ол маргылдаалар мөге Биче-оолдарның одуруунче анаа эвес немелде күш немежип кирип олурарын бадыткаан. Даразында чылдарда Буян Киргизияның Токмак хоорайга, Якутияның Амга суурунга болгулаан бүгү-эвилел ужур-уткалыг маргылдааларынга 3-кү черни чаалап алган.

Онгу классчы Буян дөрт дакпыр делегей чемпиону Виктор Алексеевтиң ады-биле бүгү-делегей чергелиг, Кисловодск хоорайга бүгү-эвилелдиң шыырак дээн маргылдааларынга бүзүрелдии-биле 3-кү черге чедир хүрешкени, өөреникчиге улуг улус маргылдааларынга киржир бүрүн эргени берген. 1991 чылдың декабрь айда Кызылдың № 9 школазының дооскукчузу Буян Биче-оол Экибастуз хоорайга бүгү-эвилелдиң маргылдаазынга 50 кг чедир деңзиге хүрежип чеде бергеш бүгүдени кайгаткан. Бо 1-4-кү черлерни алганнарга спорт мастерин тыпсыр турган шыырак мөгелер киришкен спортчу чидиг демиселдиг маргылдаа турган. Анаа Буян чемпионнааш, Биче-оолдарның 6 дугаар спорт мастери болган.

Буян республика чемпионадынга шыырак мөге Аян-оол Ондарны октааш, чаа өзүп орар аныяк күштүг мөге бут кырында туруп келгенин шынзыткан.

1992 чылда өөреңиринге кызымак, чүткүлдүг Буян школазын чүгле 4-5 демдектерлиг доозуп үнген. Дооскан школазынга ол чаагай тураскаалды, школазынга «баштайгы спорт мастери» атты арттырган.

Буян бо өөредилге чылында Кызылда башкы институдунуң күш-культура болгаш биология салбырынче кирериниң шылгалдаларын чедиишкинниг дужаагаш, бирги курсче өөренип кирген.

Буян өөредилге, спортчу белеткелдер-биле кызыычай чок амыдыралга адазының деткимчези-биле чаңчыга берген, бүгү-ле чүвени тускай режим-план ёзугаар кылып өөренген. Оон мурнунда туруп турар кол сорулгалары — өөредилгези, ынак хүрежинден аңгыда, хостуг үезин ол чөп ажыглап өөренген. Хостуг үелеринде Буян авазынга бажың-балгалын, аяк-савазын аштап арыглаарынга, аъш-чем кылырынга, садыг-магазиндер бараанаар сатчырынга доктаамал дузалажып чаңчыккан.

Буян, номчулгага ынак. Ол тыва, российжи, даштыкы литератураның кандыызын-даа номчуур. Эң ылангыя Буян тыва, орус, делегей чергелиг мөгелер дугайында дыңнадыглар талазы-биле шыырак, бодундан улуг беш спорт мастерлери Биче-оолдар каттыжып-даа алза, ол алыспас деп бүзүреп болур.

Чоокта чаа Экибастуз хоорайга «Олимпийжи идегелдиг» аныяктар аразынга делегей маргылдаазы болуп эрткен. Орта башкы институдунуң бирги курсчузу Буян Биче-оол бүзүрелдии-биле чемпион атты чаалап алгаш чанып келген.

Мөге өгбе уктуг Биче-оолдардан Буян сөөлгү спорт мастери дээри аас-ка эптешпес. Чүге дизе, дыка хөй Биче-оолдар Хайыраканда, Кызылда улуг-бичии хүреш секцияларынче кирип, мөгелерниң санын көвүдедип турарлар.

Хоочун мөге, хостуг хүреш спортунуң база бир салгалының эгелекчизи Владимир Сумакинович Биче-оол мынча деп органын сан[illegible] ор мен:

— Буян идегелдиг [illegible] оол хөйнү [illegible]

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

ТЫВАЛАР ЭСТИП ТӨНЕР БЕ?

Өршээ хайыраан, ол сөстерни мен эвес, а бир шагда, азы тодаргайлаарга, бо чүс чылдың эгезинде эрги Тываны эргип чораан англи аян-чорукчу дээрги Каррутерс дээрзи оштап сөглээн чүве чораан. Ооң бижээни «Неведомая Монголия» («Тывызыксыг Моол чурту») деп номунда тывалар дугайында бижээн сөстерин чижеглээрге мындыг: «Тывалар-даа чоорту эстип төнериниң кырында келген чон-дур».

А бистер, тывалар, эстип-даа, өлүп-даа төнмедивис, кара өштүң өжүнде дээн ышкаш, харын-даа өөр-өнер өзүп-мандып келдивис. Ол үеде дөңгүп-даңгып 50-60 муң турган боттарывыс бо хүннерге чедир 4 катап өстүвүс. Ам 210 муң хире тывалар бар бис. Чүнүң ачызында өзүп, көвүдеп келген бис? Чүнүң-даа эвес, ада-иелеривистиң кадык-шыырак, арагадарыга дуддунмайн, ал-боттарын камнанып билир чорааның ачызы-дыр. Амгы дег, арын-нүүрүн артынга кагбайн, тыва кижи деп чаагай адын мурнунга тудуп чорааны-дыр. Ада-өгбелериниң төлептиг чаңчылдарын салгалдан салгалче дамчыдып, ыдыктыг хоойлу кылдыр сагып чорааны-дыр. Үлегерлиг чон болур дизе, ол-ла ышкаш, кеп-бак хөй моральдың, хөй сургаалдың-даа херээ чок аан.

А ам байдалывыс кандыгыл? Коргунчуг болгаш чиртим. Коргунчуу чүдел? Өлүмчидим, бижектээшкин, уптээшкинде. А чиртими чүдел? Оорлаашкын, күштеп-хазарлаашкын, амыр-соксаал чок арагалаашкынга. Шак бо халаптың түңнели чүү болгу дегил? Тывалар ынчалдыр-ла өлүржүп-чидиржип, арагадан хораннанып өлүп төнеривис ол бе? Чок, амдызында таанда кайын дөгере кырлып каар ийик бис. Ынчалза-даа эң-не коргунчуг чүве бистиң мурнувуста. Чүү деп ындыг айыыл-халавы ол?

Бир эвес байдал шак мынчаар турар чүве болза, бир эвес 15-тен 45 хар чедир аныяк салгал шак мынчаар арагага дуддунгеш туруп бээр чүве болза, демги ол дээрги Каррутерстиң кара өжүнүң бүде берип болуру-дур. Чүге? Чүге дээрге, амгы аныяк-өскенниң 60-70 хуузу арагаже шымнып кирипкен чүве болганда, шак ол аныяк кижилерден кадык-шыырак, бүдүн-бүрүн ажы-төл манаары четенчиг. Чүге дээрге, хан-дамырында оо-хоран сиңген кижиден хөй нуруузунда

Ажыл кижини чурумчудар

угаан-сегээни четпес, төрүмелинден кемниг-дудуу төлдер төрүттүнерин кижи төрелгетенниң төөгүзү билир. А шак ол четпес-дудуу, кемниг-чыргалыг кижилерден бодунуң дужунда кандыг ажы-төлдер төрүттүнерил? Аңаа харыы чаңгыс — баштайгыларындан дора мугулайлар төрүттүнер.

Дээрги Каррутерстиң «өттүр көрүүшкүнүнүң» херек кырында боттаны берип болуру — эң айыылдыг, эң коргунчуг халап бо-дур! Сарыылдыг кижи бүрүзүнүң сактып бодап чоргу дег, «кара дүнүвүс» ол болур ийик.

Ам бодап көрээлинер. Кадык-шыырак, бүдүн-бүрүн төл-салгалы чок ындыг чон чон болуп, нация болуп шыдаар бе, ооң келир үезинге келир-чолдуг амыдырал турар бе? Чок. Шак ындыг чоннуң салым-чолу кандыг боорун төөгү көре бээр. Чүгле чаадайындан, бойдустуң халавындан эвес, а моральдыг сагылгаларын оскунгаш, кижизиг чаалап алыышкыннарын бодал келгеш, алызы барып, соң даарта канчап-ла баар ирги бис, кара хай боол, дээрги Каррутерстиң оштаашкыны-даа бүде бээрийне деп, куйга-баш адыйгыже, ижин-баар сөгүлгүже кижи бодаңы бээр-дир.

Тыва кижи деп адывыска төлептиг боол көрээл. Чеден-сезен чылдарга чедир чединмес-түреңгивистиң хараазындан көдээ чонувустуң орус дылга чегей, национал кадрларывыстың ховарындан, улусчу культуравысты чаагай чаңчылдар-биле кады оскунганывыстан дашкаартан келген хары кижилерге кыстырып-кыйдырып, базымча-даа боол чордувус.

А сезен чылдарның ортаа үезинден бир улуг тындывыс. Ол дээрге демократтыг чорудулганың ачызында тыва кижиниң национал бот-медерелиниң өскени, национал чоргааралывыстың эглип келгени-ле болгай. Чаагай херек чогуза-чогуза, уттундуруп барыткан улусчу чаңчылдарывысты, шажын-чүдүлгевисти дая хая көрнүп, ооң-биле сеткил-сагыштың сандараашкынынга таварышкаш, ол олчаан хөнүп чадап, ол олчаан кадык үзел-бодалдыг күрүне, ниитилел тургузуп чадаш, чоорту эстип төнүп каар. Ындыг чон дора дизе өске, бодундан артык күштүг чоннар-биле каттыжып, холушкаш, ынчалдыр-ла атсывын, аймак-сөөгүн оскунарынга чедер. А бис база олче чоокшулап олур бис! Өршээ хайыракан! Кижи канчап бодунуң чонунга кара өш оштаар боор. Ынчалза-даа амгы байдалывысты көргеш, чаржынчыг чөгенчиивисти катап эгидип ап эгеледивис. Ам канчап барганывыс ол, ооң ыңай биске чүү херек чүвел? Бир холувус-биле эки херекти бүдүрүп тура, өске холувус-биле чүге чаржынчыг үүлгедигни кылып, араганың төөредиинге алзып, оор-сук кылып, өлүм-чидим тарып турар бис. Азы эмин эрттир бот-тоглунгаш, мырыңай хөлүн эртип, калчаараашкынче киргенивис ол бе? Азы «тоткан эник ээзин ээрер», «тоткан тарбаган даан ээрер» дээн ышкаш хайыралыг күжүр-ле Тывавысты канчаптар деп барганывыс ол? Шынап-ла, мынчап тенип тургаш, боттарывыстың-на холувус-биле, чаржынчыг аажы-чаңнывыс-биле ак-көк Тывавыстың хөлүн карартып, хөмүрүн өжүрүп аарывыс ол бе?

Өршээ авыра, кужур чонум! «Кичээнгени кижээ херек» дижир ышкажыгай бис. Шынап-даа бол боттарывыс боданмас болзувусса, биске кым-даа болчуп келбес, бисти кым-даа хай дивес, салым-чолувус чүгле боттарывыстың холувуста. Ону бодаал, ону кичээл! Дээрги Каррутерс ышкаштарның оштаан өжү бүтпес-ле болзунам!

Ону болдурбас дизе чүнү канчаарыл? Бисти чүү чүве камгалап ап, болчуп каарыл? **Чүү-даа эвес, чүгле ажыл, кандыг, чүү-даа бол, хамыктың мурнунда ажыл.** Ажыл кижини чайгаар чурумчудар, харысалгазын бедидер. Ажылдыг кижи арагадан чайгаар чайлаар, ол акша-хөреңгилиг болганда кижилер хойнунче холун суклас, оорланып, кавырактанмас. Кырган-дижец хөөкүйлерниң чаңгыс инээн, чаңгыс аъдын оорлавас. Ажыл биске кадыкшылды, сергек чаагай сеткил-хөөнү шаңнаар.

Бистиң эмивис, болчукчувус, камгалакчывыс бо-дур, эргим ха-дуңма!

Чап ЧҮЛДҮМ.
Башкы, чогаалчы.

Ноябрь 8-те республиканың Культура төвүнүң бажыңынга районнарның иштики херектер килдистериниң уран чүүл көрүлдези болуп эрткен. Бо көрүлдеге колдуунда зоналарга болуп эрткилээн уран чүүл көрүлделериниң тиилекчилери кээп, шаңналдыг черлер дээш уран талантызын бараалгатканнар.

СЦЕНАДА—ШАГДАА АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫ

Көрүкчүлер мурнунга бир дугаарында Тес-Хем кожууннуң иштики херектер килдизиниң уран чүүл киржикчилери бараан болганнар. Районнуң шагдаа ажылдакчылары ырак орукче эзиг күзели-биле чоруп, Кызылга тура-соруккур чедип-даа келзе, талантызын каш-ла борбак көрүкчүлерге, барык куруг зал иштинге көргүзер салымныг болганнар. Оон-на хараазы боор, тес-хемчилер Бай-Хаакка зона көрүлдезинге көргүскени уран талантызын-даа, тура-соруун-даа илередип барык күш четпейн барганнар.

Аңаа бодаарга, Барыын-Хемчиктиң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары черле элээн олуттар ээлеттине бергенде сценаже үнгеннер. Барыын-хемчиктилерниң өске эш-өөрүнден ылгалдыг чүвези көрүкчүлерге баштак, чечен-сөстерлиг, чурук шимелделиг хана парлалгазын азып делгеп көргүскени болур. Ол чорук ук килдистиң ажыл-даа үезинде, хостуг шактарда-даа амыдыралында солун чүүлдер элбек болуп турарын херечилеп турар. Черле ынчаш барыын-хемчиктилерде тывызыгыр, чогаадыкчы чорукту илередип турар номерлер элбек болганын өскелерден аңгылап демдеглезе эки. Килдистиң начальниги Александр Сарыгларның телемедээлер дамчыштыр көргүзүүнде Барыын-Хемчикте чамдык кижилер кожаларының мал-маганын база бир арга-биле «хуужудуп» турарын, эът комбинадының херимин ажыр билдинмес ужуп чоруур «хойлар» ышкаш бүдүмелдер бола ажыр ужуп турар апарганын, кудумчуларга көңгүс элээр чоозан чолаачыларның машиналарынга ээзиик адагаштар кээп үскүлей бээр апарганын, чамдык бажыңнарда эт-сеп камнавас «Барабашкалар» барын... шоотканы солун-даа, амыдыралчы-даа болду. «Малиновкага болган куда» деп шииден үзүндүнүң чедишкинниг күүсеттингени, Н. Сапожконуң гармошкага үделгези-биле Т. Романцеваның «Рябинушка» деп ырны эки ырлааны, Евгений Антиповтуң тыва каргыраазы бараалгатканы, паспорт столунуң ажылдакчызы Бичекей Седейниң ээлдек танцылааны, иштики херектер килдизиниң чээрби бир ажылдакчылары үнүп кээп, «Төрээн черим» деп ырны ырлай бээрге, бо интернационалчы коллектив бачым харысалгалыг ажылы-биле уран чүүлдү холбап ажылдап, амыдырап чорууру илдең болду.

Тыва чүдел эгелээнин шүлүктевишаан, чөөн-хемчиктилер уран көрүлдезин эгелээннер. Шүлүкте ышкаш, бызаанчы, чадаган, дошпулуурнуң демниг үнү сценага чаңгыланып, бөлүк шагдаа ажылдакчылары кыстарның «Кадайлар бис», Сергей Ондарның «Ынакшылым», Роман, Маряна Саттарның «Катап келбес» деп ырларны ындынналдыр бадырганы, он ажылдакчының «Старшина милиции» деп ырны профессионал шинчиже киирикзээни черле чөөн-хемчиктилерни мактап киирбес арга чок.

«Эвээш-даа болза эрлер бис» дигензиг, Өвүр кожууннуң бүгү иштики херектер килдизин лейтенант Герман Ликтанга баштаткан дөрт сержантылар В. Ойдан-оол, Ч. Кара-Монгуш, В. Даржай, А. Донгак төлээлеп келгеннер. «Эвээш-даа болза эрес-ле артистер болду» деп макталдыг адаа-биле шупту аңгы-аңгы ырлажып, сыгыт-хөөмейин төхаапкаш, бежелээ Өвүрнүң «Солчур суурун» чартиледир бадырышкаш барганнар. Көргүзүглер эки-даа болза, беш-ле борбак кижи коллектив эвес-ле болгай.

Өвүржүлерге коллектив деп чүвени көргүзүксээнзиг оларны солуй сценага хары угда 24 эр, херээжен шагдаа хептерлиг улуг-хемчилер үнүп кээп «02» деп ниити ырны удуртукчузу Светлана Монгуштуң башкарылгазы-биле балыра бердилер. Черле ынчаш районнардан келген программаларны көрүп ора, кончуг эки болуп болур номерлер четпей белеткенгени-биле турар шынарынга четпейн баары хомуданчыг турду. Аңаа бодаарга улуг-хемчилерниң бо көрүлдеге белеткенгениниң черле экизин оларның күүселдези көргүзүп турар. Көрүкчүлерниң сонуургалын Артур, Байлак Айдын-оолдарның «Хлеб-тараа» деп ырны бадырыпканы, Сергей Биче-оолдуң танцызы, дөрт оол, дөрт уругнуң «Офицерлер вальсы», Зинаида Кызыл-оолдуң ыры, хөй кезии шагдаа ажылдакчыларының ажы-төлүнден тургустунган танцы бөлүүнүң күүселделери концертти улам хайныктырган. Улуг-хемчилерниң бызыг туруштуг коллективи А. Хоюгбаның «Тывам» деп ырызын тааланчыг кылдыр күүсеткеш, сценадан алыш часкаашкыны-биле үдеткеннер.

Иштики херектер ажылдакчыларының байырлалының бүдүүзүнде эртип турган көрүлдеге билдинмес чүүлдер база элдеп чылдагааннар-биле кестүп кээп турду. Ол болза бай-тайгажыларның дөрт-ле борбак номерин көрүлдениң кайы кезээнге киирер аайы тывылбайн барганы. Адак сөөлүнде бии-хемчилерниң көрүлдезиниң мурнунче кирген хире, чарлал-даа ужуру билдинмейн барган, ол ыраккы районнуң төлээлерин көрүкчүлер-даа таныл, билип күш четпейн барган.

Бии-Хемниң иштики херектер килдизи вокал-инструменталдыг ансамбль-биле көрүкчүлерге хөй-ле ырларны бараалгатканнар. Виктор Ооржактың сыгыды, Владимир Иванов, Мерген Бай-Кара, Аяс Шаравии, Владлен Баазан, Федор Ангонзоров оларның талантызы-биле ырлар эки күүсеттинзе-даа, концерт хөлүн эрттир шөйлүп чоруй барганы-биле көрүкчүлерни харын бужургандырар часкан.

Көрүлде чүнү көргүскенил? Көрүкчүлерниң-даа, киржикчилерниң-даа үнези-биле:

көрүлде бодунуң салган сорулгазын чедип ап шыдаан, Иштики херектер килдистеринде хөй уран талантылыглар боттарының уран мергежилин сайзырадып чоруурун көргүскен, уран чүүл, харысалгалыг ажылда каара туттунган бо коллективтерге чонче, оларның аразынче ханылап кирер бир чүгүла базым болуурун бадыткаан;

концерт залынга көрүкчүлерниң эвээш чыылганы, ооң чарлалының багай чоруттунганын илереткен, көрүлдеге тыва дылга шагдаа ажылынга, ооң ажылдакчыларынга тураскааткан ырлар, шүлүктер, шоодуглар, чечен чугаалар барык чок болганы бистиң чогаалчыларывыс, композиторларывыс, уран чүүл ажылдакчылары бо чүгүла темаже эвээш сагыш салып турарын көргүзүп турар.

Иштики херектер министерствозунуң кижизидилге ажылының килдис эргелекчизи В. П. Бирлейниң биске чугаалааны болза:

— Иштики херектер килдистериниң уран чүүл көрүлдезиниң түңнелинде тиилекчилер Чөөн-Хемчиктиң килдизи болган, ийиги, үшкү черлерде Улуг-Хем, Барыын-Хемчиктиң ажылдакчылары. Көрүлдениң онза чүвези килдистерде хөй өг-бүле талантылары тыптып турары (Айдан-оолдар Улуг-Хемден, Норбулар Чөөн-Хемчиктен, Ивановтар Бии-Хемден...). Көрүлдеге 500 ажыг ажылдакчыларлыг Кызыл хоорай киришпээни багай (начальниктери В. Хомутов, А. Мостовских). Тиилекчилерге шаңналдары тывыскан.

Татьяна МОНГУШ.
Республиканың улусчу чогаалдыга төвүнүң килдис эргелекчизи.

ТӨӨГҮ— ШЫҢГЫЫ БАШКЫ

(А. Н. Шелепинниң сактыышкыннарындан)

(Уланчызы. Эгези № 213 «Шында»).

...Бир мындыг таварылга мээң сагыжымга кезээде артып калган. Хрущев мени келдирткен. Чеде бердим. Күдээлериниң бирээзиниң фамилиязын адааш, ону доп-дораан тудуп хоругдаарын менден диледи. «Ол—даштыкының шпиону-дур»—деп, немеп кагды. Ону доп-дораан тудуп хоругдап шыдавазымны, ол кижи чогум шпион бе азы шпион эвес бе дээрзин ылаптыг хынаарының эргежок чугулазын чугааладым. «Баштай тудуп бажыннааш, ооң сөөлүнде хынап көрүңер».

— Хоржок, баштай хынап көөр, тодаргайлаар апаар.

— Ону тодаргайлаарынга чеже хире үе силерге четчирил?

— Тодаргай чугаалап шыдавас мен, ынчалзажок бир айдан эвээш эвес үе негеттинер.

Хыналданы бүгү талалыг болгаш чептүг-биле кылган бис. Ынчаарга СЭКП ТК-ның Бирги секретарының күдээзинде кандыг-даа буруу чогун, ол шпион эвес дээрзин хыналда бадыткап көргүскен. Ол дугайында Хрущевка илеткээримге, өөрүп четтиргенин илергейлээн болгаш ындыг хевирлиг даалгаларны менээ ооң сөөлүнде кажан-даа берип көрбээн.

Ынчаарда бүдүн турган ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарын үрээш, чурттуң девискээринче ханылап кирип келген американ шпион самолёттуң төөгүзүн шын тайылбырлаар үе келген боор. Чурттуң агаар делгеминче даштыкы самолёт шургуп кирип келген дугайында чүгле Май 1-ниң байырлалынга тураскааткан парад үезинде билдине берген деп чамдык кижилер моон мурнунда мегелеп бижип турган.

1961 чылдың Май 1-ниң бүдүүзүнде дүне дыка орай турда, мени телефон медээзи оттурупкан. Кайы чуртка хамаарыжыр демлээ чок даштыкы самолёт Совет Эвилелиниң мурнуу кызыгаарының агаар делгеминче шургуп кирген дугайында менээ дыңнаткан. Бажыңымда телефонну дамчыштыр агаарлаң халдаашкыннарга удур чурттуң камгалал шериглериниң штабы-биле дораан-на харылзашкан мен.

— Чурттуң кызыгаарын үрээш, агаар делгеминче даштыкы самолёттуң ханылап кирип олурарын билдинер бе?—деп айтырдым.

— Ындыг чүве чок. Ол дээрге меге медээ-дир — деп менээ харыылаан.

Даштыкы самолёт ССРЭ-ниң агаар делгеминче шургуп кирип келген дугайында менээ дыңнаткан кызыгаар заставазының начальниги-биле база катап харылзаштым. Өске чурттуң самолёду бистиң кызыгаарывысты үрээш, Совет Эвилелиниң төп районнарының кырынче чорупканын кызыгаарчыларның командири база катап бадыткады.

Ооң сөөлүнде Хрущевтуң бажыңынче телефон дамчыштыр долгадым. Ону оттурупкаарга, телефонга чедип келди. ССРЭ-ниң кызыгаарын даштыкы самолёт үревишаан, чурттуң төп районнарынче шургуп кирип келген дугайында илеткедим. ССРЭ-ниң ынчаарда камгалал министри Малиновскийни тыпкаш Хрущевче телефоннаар кылдыр дыңнадырын ол менээ даасты.

Камгалал министри ол-ла дораан Хрущевче телефоннаан. Чурттуң кызыгаарын үрээш, агаар делгеминче шургуп кирип келген самолётту ракета-биле черже дужур алар дугайында Хрущев дужаал берген —ооң дужаалы ол-ла ёзугаар күүсеттингени бүгүдеге билдингир болгай. Ынчаарга ССРЭ-ниң агаар делгеминче даштыкы самолёт шургуп киргенин билбээн агаар камгалалының шериглериниң даргаларын Малиновский шыңгыы харысалгага киирген чүве.

Черже ракета-биле аңдара аттырган американ самолёттуң ужудукчузу Пауэрс парашют-биле черге душкенин, ону тыпкаш, тудуп хоругдааның Май 1 парадының үезинде менээ дыңнаткан. В. И. Ленинниң мавзолейиниң кырынга турган „Н. С. Хрущевка ол дугайында база дораан дыңнаткан мен. Туттурган ужудукчуну Москваже эккээрин ол дужааган. Ынчаарга бистиң чуртувустуң агаар делгеминче американ шпион самолёттуң шургуп киргени АКШ-тың президентизи Д. Эйзенхауэрниң Совет Эвилелинге келиниң соксадырынга чедирген болгай.

...И. В. Сталинниң оглу Василий Сталин кем-херек үүлгеткеш, кара-бажынга кирген турган. Ооң салым-чолун шиитпирлээр дугайында айтырыгны сайгарып көөрүн Н. С. Хрущев меңээ дааскан. Ук даалганы күүседирин менээ дыка берге болган. Ол үеде Хрущев менден мынча деп айтырган:

— А Василий Сталинниң байдалы кандыг-дыр? Ону хоругдалдан хостап үндүрзе, кандыг ирги? Сталинниң уруу Светлана-биле бо дугайында сүмележип көрүңерем.

Сталинниң оглу Василий хемчээл чокка арагалап, хөйнүтиниң корум-чурумун болгаш харын хоойлуну үрээни Москваның хөй чурттакчыларынга билдине берген турган. Ооң-биле чеже-даа катап чугаалашкан мен. Буруузун ол аажок билинген болгаш бир эвес хостаар болза, бүгү тала-биле чурумнуг болурун «даңгыраглап» чугаалаан.

— Арагалап, хулиганнап, кем-херек үүлгеткен Василийни хостаар деп бодал бар. Ону канчаар көөр силер?—деп, Светланадан айтырдым.

— Мээн-биле сүмележип, санал-оналымны алыр деп шиитпирлээн болганынарда, Василийни кара-бажындан хостап үндүрерин сүмелеп шыдавас-тыр мен —деп, ол дорту-биле харыылаан.

Василий-биле болгаш Светлана-биле чугаалашкан чүүлдеримниң дугайында Хрущевка илеткээримге, ол мынча деп чугаалаан:

— Василийни кара-бажындан хостаарын күзээр кижи-дир мен. Бо дугайында СЭКП ТК-ның Президиум кежигүннериниң санал-оналын айтырып көрүңер.

ТК-ның Президиумунуң бүгү кежигүннери-биле сүмелешкен мен. Василий Сталинниң хостаарын оларның шуптузу деткээн. Ол дугайында Хрущевка илеткээримге. Василийни Кремльге, ооң кабинединге эккээрин диләэн.

Дараазында хүнде Василий Сталинни Хрущевка эккелген. Беседа үезинде олурушкан мен. Хрущевтуң кабинединге Василий кирип келгеш, ооң баарынга диңек кырынга олурупкан: кара-бажындан хостап үндүрерин аажок дилээн болгаш моон соңгаар төлептиг чурттаарын аазаан. Хрущев аңаа чеде берген ону тургузуп, ада ёзуу-биле куспактапкаш, ыглапкан: «Вася, ой, Васенька, сени кавайынга чайгап турган мен».

Хоругдалдан хостаар дугайында санал бар, ынчаарга ол боду моон соңгаар төлептиг болурундан ооң салым-чолу бүрүн хамаарыжыр дээрзин аңаа чугаалаан. Судтуң шиитпирин ёзугаар Василий Сталинни хоругдалдан удавааанда хостап үндүрген.

Кара-бажындан Василий хосталган сөөлүнде дараазында хүнде ооң өңнүктери чыглып келгеш, эжиниң хосталганын демдеглеп, аажок арагалааннар. Эзирий берген Василий автомашинаның руль артынга олурупкаш, Москваның бир кудумчуларының бирээзинге кедергей дүрген чорудуп олургаш, чадаг кижини тавартыпкан.

Ол дугайында илеткеп дыңнадырга, Н. С. Хрущев кедергей хорадаан-даа, муңгараан-даа. Василийни эмнелге черинге аппарып чыттырган болгаш элээн эмнеткен сөөлүнде Казань хоорайже ону чорудупкан. Аңаа элээн чурттаан сөөлүнде база катап дендии арагалап эгелээн болгаш аңаа өлген.

Василийни Хрущевтуң шак ынчаар ала ёзузу-биле көрүп, кээргеп турганының чылдагааны —Н. С. Хрущев болза, И. В. Сталинниң эң чоок кижилериниң бирээзи болуп чораан. Ынчаарга Никита Сергеевич ооң мурнунда И. Сталинниң чоок кижилериниң бирээзи болуп турган түңнелинде ооң салдарынга база алыскан турганын демдеглээри төөгүнүң шын болгаш боттуг тайылбырлаарынга дөгүм болур ийик. Шаанда кижилерни тудуп хоругдаарының ордерлериниң үстүкү азыгларынга Н. С. Хрущев адын салып чөпшээрежип, Москвага болгаш Украинага ажылдап чораан чылдарында «барыын» болгаш «чөөн» үзел-диглерни кам-хайыра чокка шүгүмчүлеп, оларны эң-не шыңгыы харысалгага киирерин негеп турган. Ол дугайында тодаргай чамдык фактыларны барымдаалап айтып көрейн.

1937 чылдың майда Москва хоорайның IV партия конференциязы болган. Партияның Москва хоорайкомунуң ынчаарда бирги секретары Н. С. Хрущев аңаа отчеттуг илеткел кылгаш, «Троцкистерге, бухаринчилерге, чоннуң дайзыннарынга удур демиселдиң сорулгаларын» колдадыр чугаалаан. 1937 чылдың август 14-те партияның Москва хооркомунуң пленуму болган. Партия райкомнарын быжыглаар дугайында Хрущевтуң информациязын аңаа чугаалажып көрген. «Чоннуң дайзыннары-биле харылзаалыг» партия ажылдакчыларын хынаары эргежок чугула» деп Хрущев пленумга демдеглээн. А ооң түңнели чүү болганын төөгү тодаргай херечилеп турар: ВКП (б)-ның Москва область комитединиң болгаш Москва хоорай комитединиң барык бүгү секретарьларын, партия райкомнарының болгаш хооркомнарының секретарьларының хөй нуруузун, а ол ышкаш профэвилелдерниң, комсомолдуң эмгежок ажылдакчыларын тудуп хоругдаан болгаш «чоннуң дайзыннары» кылдыр чарлаан.

База бир мындыг барымдааны айтып көрейн. Н. С. Хрущевтуң чөпшээрежип ат салганы ордер ёзугаар Р. А. Ульяновскийни шаанда тудуп хоругдаан болгаш шииткен, а ооң соонда ону агарткан. Ол кижи Хрущев үезинде СЭКП ТК-ның килдис эргелекчизиниң оралакчызынга элээн каш чылдар дургузунда ажылдаан. Ынчаарга репрессияларга бодунуң киржип чорааныңың дугайында Н. С. Хрущев партияның XX болгаш XXII съездилеринге, оларның сөөлүнде безин чаңгыс-даа катап чугаалаваанының кайгаар мен.

Ооң-биле дөмейлешкек база бир барымдааны көргүзээли. Маңаа чижек кылдыр ССРЭ-ниң КАК даргазы турган И. А. Серовтуң дугайында демдеглеп болур. Серов болза Лаврентий Берияның эң чоок дузалакчызы болбушаан, бүдүн-бүдүн улустарны — карачаевтерни, чеченнерни, Волга чоогунуң немецтерин Крым татарларын, ингуштарны, балкарларны болгаш өскелерин-даа төрээн черлеринден өскээр шөлүүрүнге дорту-биле киржип келген. Германияда совет шериглерниң бөлүүнүң шериг чөвүлелиниң кежигүнү генерал К. Ф. Телегинниң дугайында чажыт болгаш меге медээни демги Серов кажар арга-биле Сталинге бижээн болгаш «Телегин амгы үеде НКВД-ге удур кижи-дир» деп дыңнаткан. Ооң түңнелинде генерал Телегинни тудуп хоругдаан болгаш 25 чылда кара-бажынга шииткен. Туттурган 15 муң поляк шериг албанныгларны Катынь ээзиминиң иштинге кыра боолаарынга Серов база дорту-биле киришкен. Политика талазы-биле хоругдаттырганнары «кадагалаар» тергиин «онза» кара-бажынны туттурар дээн оралдажыышкынның идепкейлиг киржикчилериниң бирээзи база Серов болган.

Ындыг турбуже, Серов деп кижи 1958 чылдың декабрьның төнчүзүнге чедир ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруук комитединиң даргазынга хевээр ажылдап турган. А ооң сөөлүнде ону ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң Кол разведка эргелелиниң начальнигинге томуйлаан. Ындыг байдалды чогум чүнүң-биле тайылбырлап болурул? Серовтуң кылган кем-буруулуг үүлгедиглериниң дугайында Хрущев эки билир турган деп бодаар мен. Ынчангаш ооң бүгү даалгаларын Серов чигезин-биле күүседир апаар деп, Хрущевтуң санап турганы чигзиниишкин чок. Оон ыңай... база чигзиниишкин чок болгаш тодаргай чамдык фактыларны көрген мен. Хрущевту буруудадып болгу дег эвээш эвес материалдарны Серов чок кылган... Ооң сөөлүнде хөй чылдар эрткенде Серовтуң шериг дужаалын генерал-майор чедир кудулаткан, партия талазы-биле хемчег алган болгаш кем-буруу чок улустарны үндүр шөлүп турганы дээш ол үеде ооң алган шаңналдарын күш чок болдурган...

1961 чылдың октябрьда СЭКП-ниң XXII съездизи болуп турган үеде Н. С. Хрущев мени келдирткен. Чеде бердим. Кремльде кабинединде чааскаан олур. Дораан чугаалап эгеледи:

— КАК-ка четчир-биле ажылдап каалтынар. Ынчангаш ТК-ның органзастыг Пленумунуң үезинде силерни СЭКП ТК-ның секретарынга соңгуур бис.

Өөрүп четтиришкинимни ёзу барымдаалап, илергейлевишаан, бир эвес ТК-ның секретарынга соңгуп каар болза, ол бедик идегелди шынзыктырар дээш кызып ажылдаарымны чугааладым.

СЭКП ТК-ның секретарынга соңгуткан сөөлүнде ТК-ның органзастыг ажылдар килдизин «шефтээр» турдум. Ооң сөөлүнде ТК-ның өске килдистерин «шефтээр» кылдыр менээ даскан. Ук ажылды чедимчелиг кылырынга ынчаң белен эвес турдум, ол дугайында Хрущевка ажыт-чажыт чокка чугаалаан мен. А ол мынча деп харыылаан:

— СЭКП ТК-ның секретарьларының аразында назы-хар талазы-биле эң-не аныяк кижи-дир силер. Ынчаарга ажылдаарынга аныяктар өөренмес болза, кымнар өөренир боор?

Ажылдаарынга өөренир ужурга шынап-ла таварышкан мен. Ол талазы-биле менээ дузалап, дуржулгазын дамчыткан кижилерге, бирги ээлчегде Н. С. Хрущевка, А. Н. Косыгинге, А. И. Микоянга, Г. И. Вороновка өөрүп четтиргенимни илергейлээн мен. Ол үениң комсомол болгаш профэвилел ажылдакчылары менээ улуг дузаны болгаш деткимчени база көргүскенин уттур эргем чок.

«УЛУГ ОН ЧЫЛ»

Ол үениң политиктиг бот-түг байдалдарының дугайында тодаргай болгаш делгем тайылбырны, анализти кылыр деп бодаваан мен. Ынчангаш баш бурунгаар дорту-биле чугаалап көрейн: СЭКП-ниң XX съездизиниң шугумун чайгылыш чокка боттандырары бүттүнмээн. Ниитилелди чаартырынче угланыышкынны Н. С. Хрущев эгелеп, ону баштап турза-даа, ук угланыышкынны эчизинге чедир боттандырып шыдаваан. Ооң уржуунда аштырыышкынга болгаш буураашкынга ол таварышкан.

Хуузунда кызыгаар чок эрге-чагыргаже чүткүл Хрущевка чоорту тыптып эгелээн, бодунуң адреизинге хензиг-даа шүгүмчүлел хевирлиг сүмелерге хөөн чок болу берген, бодамча чок болгаш частырыглыг шиитпирлерни партияга, чуртка сыгап туруп берген. Чедишкиннерни шүгүмчүлекчи ёзу-биле шын көөр принципти ол ынчаарда барымдаалавастай берген, чурттуң салым-чолунга онза чугула ужур-дузалыг айтырыгларны часкаан шиитпирлээринче сундугуп эгелээн. СЭКП ТК-ның 1957 чылда болган Пленуму Н. С. Хрущевтуң ажыл-чорудулгазында таарымча чок ол бүгү болуушкуннарны баш бурунгаар шын сайгарып көрбээн чорук улуг частырыгларны кылырынче, бодунуң турасы-биле хөделиринче оруктуг Хрущевка ажылын берген.

(Төнчүзү дараазында үнер).

Чарлалдар бюрозу

«САЯН» АНСАМБЛИН КӨРҮҢЕР

Көрүкчүлерниң дилээзи-биле күрүнениң «Саян» ансамблиниң КОНЦЕРТИН НОЯБРЬ 14-те хөгжүм-шии театрынга катап көргүзерин чарлап тур.

Концерт 15 база 18 шактарда болур.

Билеттерни филармонияның кассазында садып турар.

Айтырыгларны 3-60-02 телефондан билип ап болур.

«УЖУК» ЧАЛАП ТУР

Янзы-бүрү бөрттерни быжып, даараарынга өөредир төлевирлиг курстуң кичээлдерин 1992 чылдың ноябрь 17-де эгелээрип чарлап тур.

Херек материалдар-биле боттары хандыртынар.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Щетинкин-Кравченко кудумчузу 46, Улусчу чогаадылга бажыңы. Тел. 3-34-46. Ажыл соонда дараазында телефоннарже долгаар: 3-97-82, 3-53-09.

ОРНАП ТУР МЕН.

Кызылда чаа 9 каът бажыңның ийи дугаар каъдында 2 өрээлдиг квартираны чаа чиик машинага орнаар мен.

Тел. 3-96 63.

«ЧЫЖЫРГАНА» ДЕП БҮДҮРҮЛГЕГЕ

Кызыл хоорайда «чыжырганa үзү бүдүрер» бүдүрүлге чурттакчы чондан чыжырганаларны чеже-даа болза хүлээп ап турар. Өртээ туда санажыр болгаш ол дугуржулга ёзугаар болур.

Бо талазы-биле саналдар бар болза, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, Амыдырал хандырылга бажыңы, ийиги каът деп адреске кээп болур болгаш 3-03-61 телефонче долгаар.

КИНО

НОЯБРЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Молодая Екатерина» (Великобритания, АКШ, Канада, «Ленфильм») (2 сериялыг) 11.00, 14.00, 17.00, «22 июня, ровно в 4 часа» 9.00. «Видеозал»: «Бей и жги» 9.30, 11.30, 13.30, 15.00 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Семьянин» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь). А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы). В. М. Сат. К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы). Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: Улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36 73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус сеткилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; өөредилге — 3-34-29; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солуң келбейн баргаанда—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солуңда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннарны болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парламент болгаш информация Министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солуң неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы.

Чагыг № 220.